Title
Jindās at Lydda’s Entrance: A Cornerstone of the Study of the City’s Rural Hinterland (1459 – 1948)

Author
Marom, Roy

Publication Date
2021

Peer reviewed

ג'נְדַאס בשערה של לוד:
אבן פינה לחקר העורף הכפרי של העיר (1459 – 1948)

מר רועי מרום - תלמיד לתואר דוקטור
החוג ללימודי המזרח התיכון והאסלאם, אוניברסיטת חיפה

قرية جنداس:
حجر الأساس لدراسة تاريخ ريف مدينة اللد (1459م – 1948م)

السيد روعي مروم - طالب دكتوراه
قسم تاريخ الشرق الأوسط، جامعة حيفا

Jindās at Lydda's Entrance:
A Cornerstone of the Study of the City's Rural Hinterland (1459 – 1948)

Mr. Roy Marom - PhD Student
Department of Middle Eastern and Islamic Studies, University of Haifa

תקציר:

הכפר גִ'ינְדַאס, היה הכפר הקרוב ביותר ללוד, והיווה שער לעיר לבאים אליה מצפון. עד לשנת 1948 נותרה העיר לוד חקלאית ברובה. המרחב הכפרי של העיר, המהווה את העורף החקלאי שלה, טרם זכה לתשומת לב מחקרית מספקת. ביקשנו לגשר על הפער הזה בבחינת תולדות הכפר. המאמר מתבסס על מגוון רחב של מקורות מקומיים, כגון: מרשמי מס, כתבי הקדשות, פרוטוקולים של בתי הדין השרעיים ואף עדויות בעל-פה. הכפר גִ'ינְדַאס נזכר במאות ה-15, ה-16 וגם בראשית ה-17 כהקדש דתי וכמקום יישוב פורח. במאות ה-18 וה-19 ניטש הכפר פעמים אחדות. חורבנו החוזר של הכפר, כמו גם סופו, מבטאים את חוסר היציבות היישובית באזור לוד, עקב חדירת נוודים וסכסוכי הקיס והימן, עליהם יסופר להלן, ובגינם נעזבו גם הכפרים השכנים: סבטארה, כפר ג'נס, בית קופא ושיחא.

עם זאת, המאמר מדגים כי אין בעצם נטישת כפרים להעיד בהכרח על דעיכה דמוגרפית כוללת. תושבי הכפר גִ'ינְדַאס ובני הכפרים השכנים התפזרו במרחב הכפרי של הרי יהודה ושומרון. אוכלוסייתם של הכפרים שניטשו לא נעלמה, אלא עברה להתגורר, על פי רוב, במרחבים גיאוגרפיים אחרים, בהרחיבהּ ובעבותהּ את המערך ההתיישבותי בהם. כמו כן אדמות הכפרים המשיכו להיות מעובדות בידי אוכלוסיות אחרות. בנסיבות אלה הכפר גִ'ינְדַאס הפך לנחלה חקלאית, בעיבודם של תושבי בית נבאלא ולוד, והכפר אף נקשר ביוזמות מוקדמות להתיישבות ציונית בעמק לוד, יוזמות שסוכלו, בין היתר, עקב היות אדמותיו בבעלות הווקף.

מילות מפתח: הכפר הערבי; וקף; היסטוריה מקומית; גיאוגרפיה היסטורית; התקופה העות'מאנית

Abstract

Jindās was the nearest village to Lydda, situated by the town's northern entrance. Although Lydda remained, to a large extent, an agricultural town until 1948, its rural hinterland has received little scholarly attention thus far. In this article, we sought to redress this disparity by reconstructing the history of Jindās, based on native sources such as Ottoman tax records, waqf endowment deeds, registers of the Sharia courts and even oral testimonies. Jindās is mentioned in the 15th, 16th and early 17th centuries as a flourishing village whose lands belonged to different religious endowments. In the 18th and 19th centuries the village was abandoned several times. The desertion of Jindās, as well as of its neighbors Sibtāra, Kafr Jinnis, Beit Qūfa, and Shīhā, manifests the unsettled conditions around Lydda resulting from the ongoing migrations of nomadic groups and local manifestations of the Qays and Yaman rivalry.

From a broader historiographical perspective, the article underlines a key point: the abandonment of villages did not necessarily result in an overall demographic decline. Just as the inhabitants of Jindās were scattered throughout Palestine's central hill country, residents of other abandoned villages relocated, for the most part, to other regions, expanding and changing their existing patterns of settlement. In addition, the lands of these villages were not abandoned, but continued to be cultivated by other populations. Thus, the lands of Jindās were cultivated by the inhabitants of Beit Nabālā and Lydda, and while they became the target of early Zionist settlement initiatives starting in the late 19th century, Ottoman reassertion of Jindās' status as a waqf estate, forestalled the perquisite land acquisition initiatives.

Key words: the Arab village; waqf; local history; historical geography; Ottoman period

ملخص

كانت جِنداس أقرب قرية إلى اللد، وبوابة المدينة للقادمين إليها من الشمال. أما اللد فظلت مدينة زراعية إلى حد كبير حتى حرب 1948. مع الأسف، لم تنال المناطق الريفية حول المدينة باهتمام بحثي كافٍ بعد. في إطار بحثنا هذا قد طلبنا سد هذه الفجوة في تاريخ ريف اللد بمناقشة تاريخ قرية جنداس. تستند المقالة إلى مجموعة متنّوعة ونوعية من المصادر المحلية الاولية، بما فيها دفاتر الضرائب العثمانية، الوقفيات، سجلات المحاكم الشرعية والرواية الشفوية. ذكرت قرية جنداس في القرون ال15- – 17 ميلادي كوقف صحيح لمؤسسات دينية وكضيعة زراعية مزدهرة. أما خلال القرنين الثامن عشر والتاسع عشر ميلادي فاندثرت جنداس متكررًا أثناء غزوات بدوية ونزاعات القيس واليمن في البلاد. أدى عدم الاستقرار السكني في ناحية الرملة إلى خراب قرى مجاورة لجنداس واللد مثل سِبتارة وكفر جنّس وبيت قوفا وشِيحة.

من منظور جغرافي تاريخي أوسع، تؤكد المقالة على نقطة رئيسية: لم يكن من الضروري أن يؤدي اندثار القرى إلى تدهور ديموغرافي شامل. قد أثبتنا أن تشتت سكان جنداس في قرى متعددة في جبال فلسطين. هناك أدلة كثيرة تؤكد انتقال سكان القرى المندثرة إلى مناطق أخرى ونتج عن ذلك تغيير توزيع السكان وتعمير قرى جديدة لهم فيها. كذلك، قد تبين إن أراضي القرى المندثرة لم تبق غير مفتلحة، بل تم زراعتها من قبل مجموعات من القرى المحيطة بها. مثلاً، تم زراعة أراضي جنداس من قبل فلاحي بيت نبالا واللد، وبينما أصبحت أراضي جنداس هدفًا لمبادرات الاستيطان الصهيونية المبكرة، التي بدأت في أواخر القرن التاسع عش، تم إعادة تأكيد الدولة العثمانية جنداس أرضًا وقفية فباتت مبادرات الاستحواذ الصهيونية بالفشل.

الكلمات الدالة: القرية العربية, وقف, تاريخ محلي, جغرافية تاريخية, الفترة العثمانية

מבוא

בשנים האחרונות זוכה חקר העיר לוד, על שלל תקופותיה והיבטיה, לעדנה מחודשת. כנס לוד השנתי וכתב-עת "לוד, דיוספוליס: עיר האלוהים" הנלווה לו, זוכים לתשומת לב רבה מצד קהילת המחקר וציבור רחב של מורי דרך, מורים, מטיילים, תושבי לוד ואנשי ידיעת הארץ. בשיח המחקרי משתתפים, זה לצד זה, ארכיאולוגים, אדריכלים, מתכננים אורבניים, היסטוריונים, גיאוגרפים, חוקרי תרבות ואנשי שימור, ומחקריהם מתפרסמים בעברית, באנגלית ובערבית (למשל: אבו ליל ללא תאריך; אל-פאר 2009; ביזו 1990; גופנא ובית-אריה 1997; דעאדלה 2015; מֹנַיִר 1997; עבאס 1996). בחינה של הכתובים מלמדת, כי מרבית המחקרים התמקדו עד כה בעיר עצמה, אך אין עיר המתקיימת ללא עורף יישובי מבוסס (גרוסמן 1983; גרוסמן 1994: 154–156). בגיליון הקודם של "לוד, דיוספוליס - עיר האלוהים" הקדישו גת וציטרון מאמרים לגשר גִ'נְדַאס. המאמרים בוחנים את מיקומו במערך הדרכים הממלוכי בבלאד אל-שאם, ואת מאפייניו האדריכליים של הגשר, אך הכפר עצמו לא נידון בהם (גת 2020; ציטרון 2020).

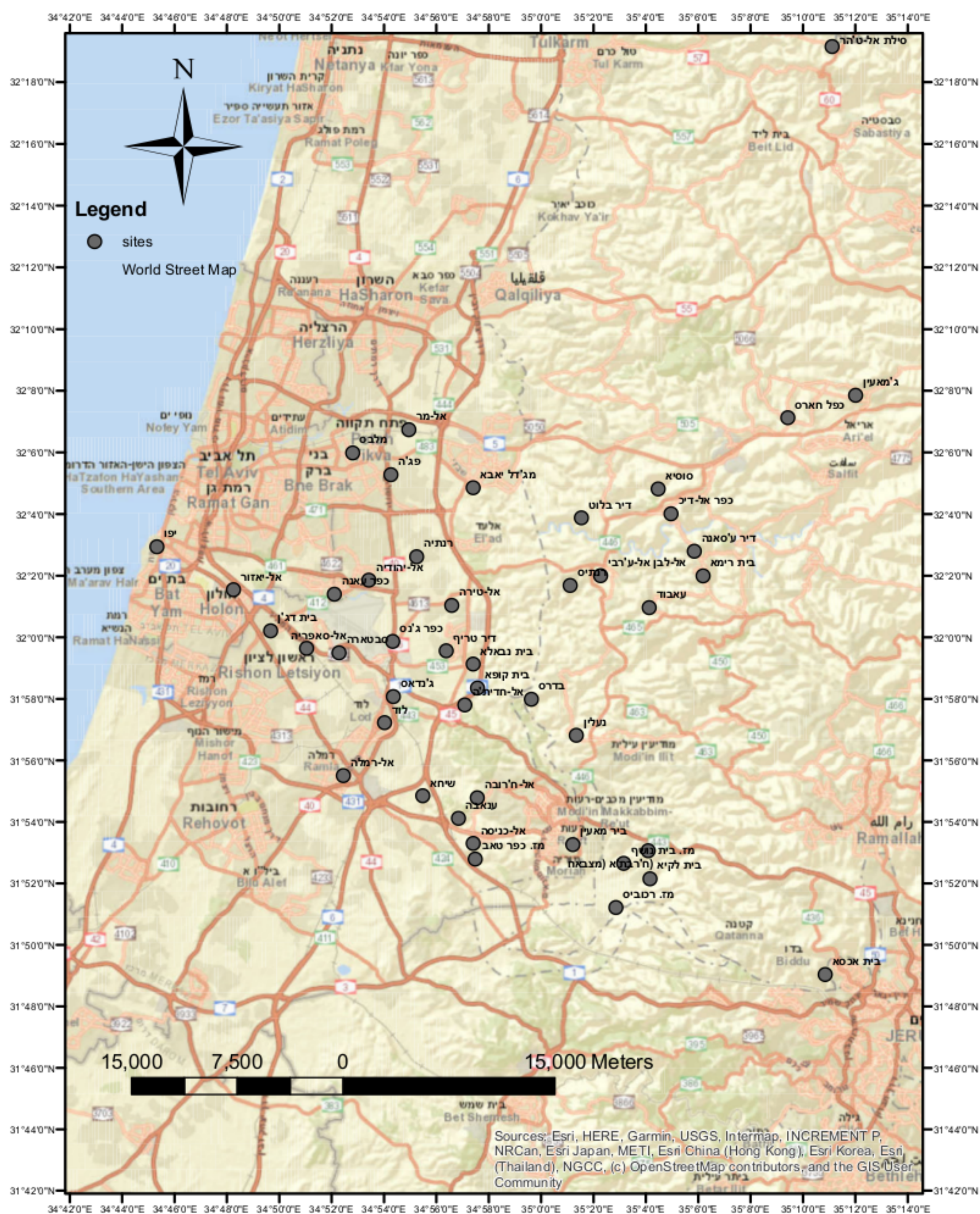
גִ'נְדַאס היה הכפר הקרוב ביותר ללוד, והוא היווה שער לעיר לבאים מצפון. הכפר נזכר במקורות מקומיים, מהמאות ה-15, ה-16 וראשית ה-17, כהקדש דתי וכמקום יישוב פורח. במאות ה-18 וה-19 ניטש הכפר פעמים אחדות ותושביו התפזרו במרחב הכפרי של הרי יהודה ושומרון. גִ'נְדַאס הפך לנחלה חקלאית, שאדמותיה הוחכרו לכל דכפין, ושמה אף נקשר ביוזמות מוקדמות להתיישבות יהודית בעמק לוד. שרידיו המרשימים של הכפר בשדות המושב גינתון, הכוללים מסגד על שם השיח' עֹמַר, מִבְנֵי מגורים, בריכות, באר וכרמים, מספקים עדות אילמת על חשיבותו בימים עברו.

מטרת המחקר הנוכחי היא לשפוך אור על העורף הכפרי של לוד באמצעות דיון בתולדותיו של גִ'נְדַאס, כמרחב חברתי וכאתר מפתח בעורף היישובי של לוד, מהופעתו הראשונה במקורות הממלוכיים (1459) ועד הקמת מדינת ישראל. המאמר נעזר בניתוח גיאוגרפי לבחינת גורמי המיקום והאיתור של הכפר גִ'נְדַאס, המערך היישובי ושימושי הקרקע בתחומו. התובנות הגיאוגרפיות הושלמו על ידי מקורות מקומיים, בכתב ובעל-פה, המתייחסים להשפעת הגורמים האנושיים על ההתיישבות באתר (לדרכי השימוש בתיעוד בעל-פה, בהקשר זה, ראו ששון ומרום 2020: 52–53).

המאמר משיב על שורת שאלות מנחות: כיצד התפתחה ההתיישבות בכפר גִ'נְדַאס בין התקופה הממלוכית וימי המנדט הבריטי? האם, ובאיזו מידה, משקפים תולדות האתר התפתחויות רחבות יותר בתפרוסת היישובים ובעוצמת ההתיישבות במרחב לוד? האם ניתן להתחקות אחר גורלן של משפחות שיצאו מגִ'נְדַאס? אם כן, מה אפיין את דרכי קליטתן בכפריהם החדשים? מה הם דפוסי השימוש בנחלת הכפר לאחר נטישתו? האם וכיצד השפיעו דפוסים אלה על ניסיונות יהודים להתיישבות במרחב? בתוך כך, יעסוק המאמר בזיקות של גִ'נְדַאס לעיר לוד ובנותיה, בתפקיד רשויות הווקף בפיתוח ההתיישבות ובדפוסי הפעילות האנושית במקום, לאחר נטישת הכפר ועד לקום מדינת ישראל.

הכפר גִ'נְדַאס בימי הביניים

האתר הארכיאולוגי גִ'נְדַאס ממוקם בראש גבעה בגובה 53 מ' מעל פני הים בשדות המושב גינתון (נ"צ 19125/65282), מדרום למחלף לוד וממזרח למסילת הברזל ולנחל אילון, כ-550 מ' ממזרח לגשר גִ'נְדַאס ההיסטורי (גופנא ובית-אריה 1997: 73). האתר נמצא בלב מישור ההצפה של נחל איילון, והוא מוקף באדמות סחף פוריות, המתאימות לגידולי שדה ומטעים. בתקופה הביזנטית האתר היה חלק מהמערך היישובי שסבב את העיר לוד-דיוספוליס. בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו במקום, בשנת 2014, נתגלו שרידי בור אשפה, ובו חרסים מהתקופה הביזנטית ומהתקופה האסלאמית הקדומה, בית קברות שתוארך לתקופה הממלוכית וכן שרידי יישוב שתוארכו לתקופה העות'מאנית (טואג, קריספין ואשד 2019; 2021).

איור 1: מפת איתור כללית (שרטוט: המחבר)

איור 2: גשר גִ׳נְדַאס. תצלום היסטורי (ויקיפדיה)

הכפר גִ׳נְדַאס נזכר לראשונה בתעודה צלבנית משנת 1129 לספירה כאחוזה בשם Casal Gendas בתחומי לוד (קלרמון-גנו 1896 : 117). יש הסבורים כי השם הצלבני משמר שם קדום יותר, Gennadios, מהתקופה הביזנטית (ציטרון 2020 : 26). בשנת 1273 לספירה הסולטאן אל-ט׳אהר ביברס הקים גשר על נחל אילון (ואדי גִ׳נְדַאס), כחלק ממפעל פיתוח דרך הדואר הממלוכית, שהייתה עורק התקשורת הראשי בממלכה (גת 2020). הגשר נבנה מאבנים שנלקחו מכנסיית ג׳ורג׳ הקדוש בעיר לאחר הריסתה בידי הממלוכים. עדות לכך הן אבני בנייה רבות במבנה הגשר, הנושאות סימני-סתתים צלבניים (אבו ליל ללא תאריך : 19–20; גת 2020 : 16; קלרמון-גנו 1896 : 117–118; ציטרון 2020; מכתב המפקח הראשי על העתיקות לעורי, 8.2.1935, ארכיון מחלקת העתיקות המנדטורית Jisr Jendas, ATQ_502). סמיכות גִ׳נְדַאס לאם הדרך ולעיירות לוד ורמלה תרמו ללא ספק לחשיבותו הכלכלית של הכפר.

גִ׳נְדַאס נזכר בתעודת הקדש מימי הסולטאן הממלוכי אינאל (1453–1461 לספירה). אדם בשם עַלִי בן אל-אַבּוּעַ׳א בן עבדאללה רכש מאוצר המדינה, בשנת 863 להיג׳רה[1]/1459 לספירה, ארבעה קראט[2] מהכפר גִ׳נְדַאס ושמונה קראט ממַזְרַעַת אל-טירה (״מַזְרַעַה״ היא חלקת אדמה בלתי מיושבת, כיום : טירת יהודה). בשנת 867 לה׳/ 1463 לספירה הקדיש עלי את הרכוש ״למען עצמו ולאחריו למען אחותו סִתּ אל-מֻלוּכּ ולמען אשתו סֻנַּיַּה ועל ילדיהם וצאצאיהם ויוצאי חלציהם, אם יהיו להם, ולאחר היכחדות השושלת -

1 מניין השנים המוסלמי מכונה בערבית ׳היג׳רה׳ (هجرة) מלשון הגירה והוא מתייחס לשנת 622 בה היגר מחמד ממכה למדינה. יש לזכור ששנה מוסלמית הינה ירחית וקצרה יותר משנה קלנדרית ולכן לא ניתן להוסיף 622 לשנת היג׳רה בכדי לקבוע את השנה הקלנדרית. במאמר זה, בעת ציון שנת היג׳רה, יופיע ה׳ לאחר השנה.

2 קראט היא יחידת מידה לציון חלקים משלם (השווה ל-24 קראט).

למען אל-חַרַם אל-נַבַוִי אל-שַרִיף (בעיר מדינה שבחג'אז) וחַרַם סִיִדְנַא אל-חַלִיל (מערת המכפלה בחברון), ויוציאו למענם 2000 דִרְהַם מדי שנה למען מעשי חסד, כמפורט בכתב ההקדש." הכנסות החלק המוקדש בגְ'נְדַאס הוערכו ב-1222 מטבעות ואלה של החלק המוקדש בטירה ב-267 מטבעות (צאלחיה 1999 : 348). אזור לוד השתייך באותה תקופה לנאחית (תת-נפה) רמלה הכפופה לעיר עזה.

תולדותיו של הכפר גְ'נְדַאס בשלהי התקופה הממלוכית ובראשית התקופה העות'מאנית שזורים בתולדות בית בני ג'מאק, משפחה ממוצא לא ערבי, שהתגוררה ברמלה ומדגימה את הגיוון האתני של תושבי הארץ באותה תקופה.[3] בני ג'מאק השתייכו לאליטה העירונית שצברה הון דרך עבודתה בפקידות, מתן שירותי דת או מסחר, ורכישת נחלות כפריות שאותן הקדישו לעצמם כווקף משפחתי. ילדי נאצר אל-דין בן ג'מאק הקדישו ב-13 בחודש שַוַאל שנת 868 לה' (בסביבות ה-19 ביוני 1464) לטובת צאצאיהם, ולאחר היכחדות השושלת לטובת אל-חרמין אל-שריפין (מכה ומדינה) את זכויותיהם בכפרים הבאים:

ההכנסות מ-3 קראט מהכפר **סאכיה** (אל-סַאקְיֶה, כיום שכ' רמת פנחס באור יהודה)

ההכנסות מ-7 קראט מהכפר **בדרוס** [בֶּדְרֶס] (מזרחית ללוד)

ההכנסות מ-5 קראט מהכפר **גִ'נְדַאס**

(צאלחיה 1999 : 350)

הכנסות וקף בני ג'מאק בבֶּדְרֶס הוקנו לווקף מחמד אחמד אל-מצרי כבר במפקד העות'מאני הראשון משנת 1526/7 לספירה (זינגר 1990 : 71 הערה 68), ואילו חלקו בגִ'נְדַאס נזכר בשמו במסמך מתקופת המנדט, ככל הנראה לאחר היכחדות המשפחה (ראו בהמשך) (HOUSING: ARMY HIRING[S] NO. 1705/S OLIVE GROVE – JINDAS ; ארכיון המדינה מ-17 / 1795).

הממצא הארכיאולוגי שופך אור נוסף על התרבות החומרית באתר, בתקופה הממלוכית. חפירות הצלה שנערכו לאורך תוואי צינור הגז הארצי, בצדו המערבי של האתר, חשפו כתשעים קברים בשלושה מפלסי קבורה, שמהווים חלק מבית קברות החורג מגבולות החפירה (טואג, קריספין ואשד 2019, וראו מאמרים בכרך זה). הקברים הם קברי שוחה, שחלקם דופנו וקורו באבנים או בקנקני חרס. כמו כן נמצאו כוורות המעידות על גידול דבורי דבש וכדי אנטיליה ששימשו לבארות אנטיליה בכפר או בסביבותיו. תופעה ראויה לציון היא קבורת תינוקות בקנקנים, המוכרת מאתרים אחרים בני התקופה באגן הירקון (גורזלזני 2009). הנפטרים הונחו בכיוון מזרח-מערב כשראשם מופנה לעבר כיוון התפילה - למכה. בקברים רבים נמצאו חפצים, כגון: "תכשיטים, בהם צמידי זכוכית וברונזה, תליוני זכוכית וחרוזי אבן צבעוניים, מחרוזות עשויות מטבעות [...] עגילים וטבעות" (טואג, קריספין ואשד: 2019 : 3). הנוהג להותיר חפצים בקברים היה בניגוד להלכה האסלאמית. בחינת העצמות העידה, לדעת החוקרים, על ריבוי תמותת ילדים ועל חלקם הגבוה באוכלוסייה. רק ששה מטבעות, מתוך שבעה-עשר מזוהים, תוארכו לתקופה הממלוכית, ואין כל סיבה להניח שבית הקברות חדל לשמש בתקופה העות'מאנית.

הכפר גִ'נְדַאס בראשית התקופה העות'מאנית

קורותיו של גְ'נְדַאס בראשית התקופה העות'מאנית הם במידה רבה היסטוריה כלכלית, המבוססת על נתוני מסמכי מיסוי והקדשות דתיות ששרדו. מקורות אלה לקוניים ותמציתיים מטבעם, וכמסמכים בירוקרטיים הם אינם מבטאים את הווי חייהם של תושבי הכפר. למרות שהתיעוד אינו שלם, ניתן למצוא בו הדים לתמורות בתפרוסת היישובית, שלגביהן אין מקורות אחרים.

3 השם ג'מאק הוא שם ממוצא לא ערבי. עת'מאן אל-טבאע סבור שמוצא המשפחה תרכמאני או צ'רקסי (אל-טבאע 1999 : 3 : 82) וחיפוש בגוגל מעלה כי קיים שם כורדי מקביל - Çomak (קרי: טשומאק). היסוד הלא-ערבי ניכר בקרב האוכלוסייה הנוודית ובערים כגון עזה, חברון וצפת, שבהן התקיימו רבעים מיוחדים לכורדים ולתרכאמנים (הוטרות ועבד אל-פתאח 1977).

בשנת 1517 כבשו כוחותיו של הסולטאן העות׳מאני, סלים הראשון, את האימפריה הממלוכית. בשנים הבאות, ערכו השלטונות העות׳מאניים סקר מפורט של הפוטנציאל האגררי, הפיסקלי והדמוגרפי של נחלותיהם החדשות, אשר הוקצו בחלקן לטובת מפקדי צבא למימון שירותם הצבאי.[4] השלטון החדש שמר בתחילה על החלוקות המנהליות הקיימות. במפקד שנערך בשנת 932 לה׳ הייתה נַאחִיַת לוד כפופה לעזה. אך בהמשך, היא אוחדה עם נאחית רמלה, שגבולה הצפוני היה נהר הירקון (נַהֶר אל-עוֹגַ׳א), והיא השתרעה עד לקו עַאבוּד - סִירַא ונחל שורק בדרום (זינגר 1990 : 52, 56). המפקדים העות׳מאניים מלמדים על צמיחה יישובית באזור לוד במשך המאה ה-16 (שם).

בדֶּפְתֶר-י תַחְרִיר (בתורכית-עות׳מאנית : ״מחברת רישום״) מס׳ 131, משנת 932 לה׳ — 938 לה׳ / 1525 — 1532 לספירה, הוקצה גִ׳נְדַאס למפקד צבאי בשם גַ׳עפַר בֶּכּ (אל-סואריה 2008 : 131). בשנת 1552 לספירה ייסדה הוּרַאם ״חַ׳אצְקִי״ סולטאן, אחת מנשותיו של הסולטאן סֻלֵימַאן המפואר (בשלטון בין השנים 1566-1520), את מוסד הצדקה ״אל-עִמַארַה אל-עַאמִרַה״ בירושלים (אל-מהתדי 2005 : 325—353). כדי לממן את פעילות הצדקה ובתי התמחוי של ה״עמארה״ הוקדשו לטובת המוסד החדש מסבנות בעיר טריפולי שבסוריה, אך ריחוקן ובעיות תחזוקה הקשו על גביית הכנסותיהן באופן יעיל. לפיכך, הוחלט להחליף את ההקדשים הללו בהכנסות הפנויות מעשרים כפרים ומזרעות בסביבות ירושלים, ובכלל זה מגִ׳נְדַאס ומסביבותיה (הייד 1960 : 143—144 ; זינגר 1990 : 72 ; זינגר 2002 : 50—52 ; צאלחיה 2002 : 76—78). כתב ההקדש מעיד על המערך היישובי הצפוף באזור לוד באמצע המאה ה-16 לספירה, כמו גם על הסדרי עיבודן של נחלות בלתי מיושבות בידי כפרים אחרים :

הכפר **לֻדּ** [לוד] השייך לנאחית רמלה הכפופה לעזה

הכפר **בֵּית [א]כְּסַא** מיישובי בַּיְת אל-מַקְדִס (ירושלים) וזכויותיו **במזרעת אל-חַ׳רּוּבַּה** [שנותרה בחזקת תושביו עד לתש״ח]

18 קראט מן הכפר **כֻּפֶר גִ׳נְּס** השייך לנאחית רמלה הכפופה לעזה [מזרחית לכביש 40 בצמוד לנתב״ג]

הכפר **כֻּפֶר עַאנַה** עם מזרעת **כֻּפֶר טַאב** [ח׳רבת שיח׳ סלימאן ליד משמר איילון] השייכים לנאחית רמלה הכפופה לעזה

הכפר **בֵּית לִקְיַא** עם **מזרעת נושף** [ח׳רבת בֵּית נוּשְף צפונית-מזרחית לבית לקיא] **ומזרעת רַכּוּבִּיס** [ח׳רבת רקוביץ ממזרח לבית נובא באדמות בית לקיא]

הכפר **אל-כֻּנֵיְסַה** מיישובי רמלה [חרבת נכס באזור תעשייה ׳פאתי מודיעין׳]

הכפר **בִּיר מַאעִין** מיישובי רמלה [בתחומה של רעות בעיר מודיעין]

12 קראט מהכפר **סבתארה** [סבטארה, כיום ׳גבעת דני׳ בשדות יגל ; לזר 1999] מיישובי רמלה

הכפר **עִנַּאבַּה** של רמלה [מערבית לעיר מודיעין]

21 קראט מהכפר [אל-]**סַאפְרִיַּה**[כיום כפר חב״ד] בנאחית רמלה

הכפר **ח׳רבתא** [כנראה חַ׳רְבַּתַ׳א אל-מִצְבַּאח ממזרח למודיעין] בנאחית רמלה

7 קראט מהכפר **גִ׳נְדַאס** בנאחית רמלה

הכפר [אל-]**יַאזוּר** [כיום, אזור] בנאחית רמלה

4 הסקרים נערכו בשנים 932 לה׳ (1525/6 לספירה), 945 לספירה (1538/9 לספירה), 955 לה׳ (1548/9 לספירה), 964 לה׳ (1557 לספירה) ו-1005 לה׳ (1596/7 לספירה). עד כה, ראו אור רק נתוני המפקדים משנת 1525/6 לספירה ו-1596/7 לספירה (הוטרות ועבד אל-פתאח 1977 ; זינגר 1990 : 56 ; אל-סואריה 2008).

הכפר [אל-]**יהודיה** [כיום, יהוד] בנאחית רמלה

18 קראט ושליש קראט מהכפר **בֵּית דַגַ'ן** [כיום: בית דגון] של רמלה

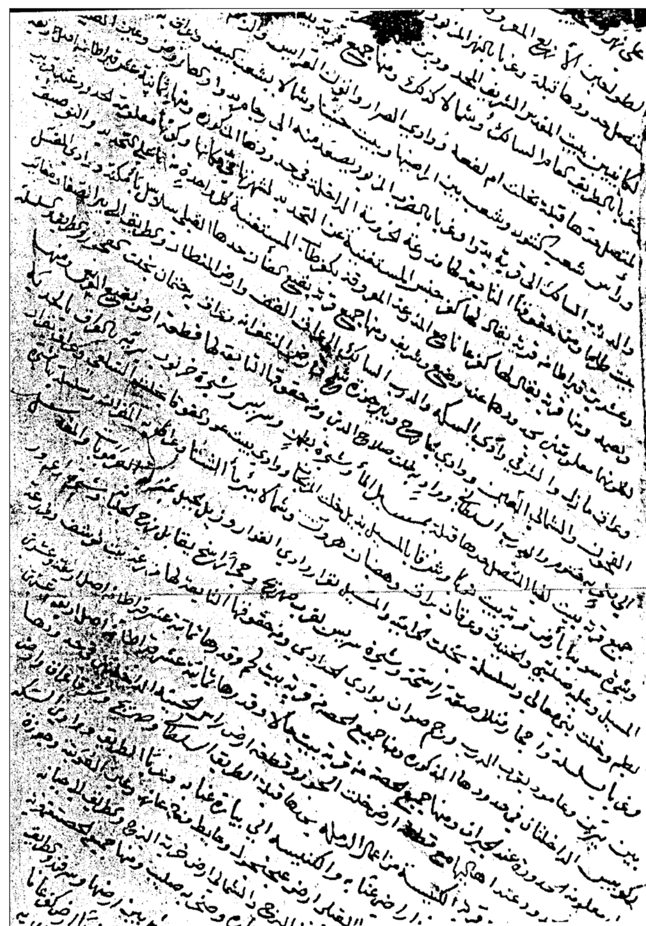
הכפר **בֵּית שְׁנַא** בנאחית רמלה

הכפר **רַנְתִיַא** [רנתיה, כיום רינתיה וברקת] בנאחית רמלה

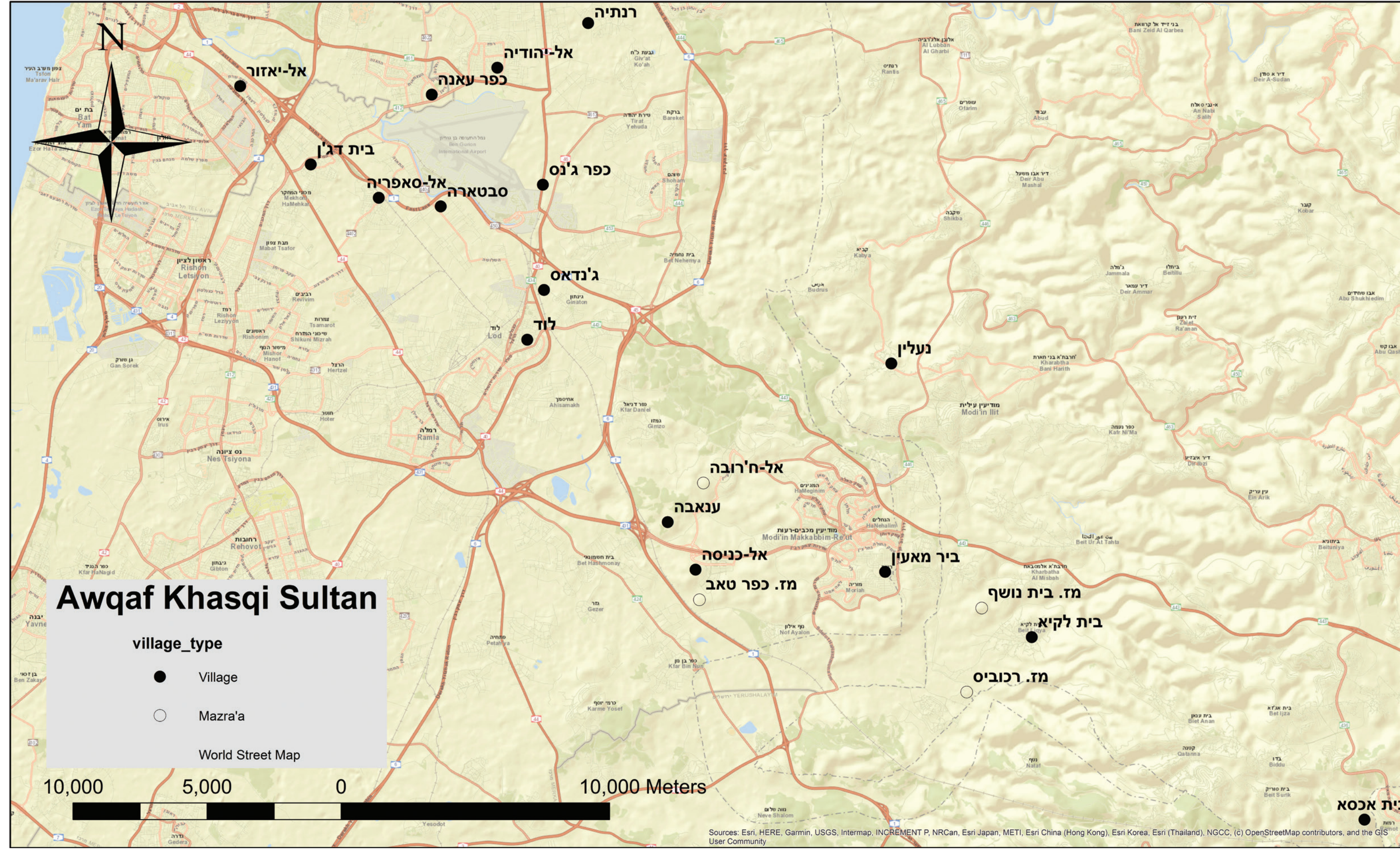
18 קראט מהכפר **נִעְלִין** בנאחית רמלה

(קטנאני 2017: 84 — 85; אל-מהתדי 2005: 329 — 330).

כעבור מחצית מאה, נזכרו בדפתר-י מפצל משנת 1005 לה' / 1596 לספירה הכפרים בֵּית נַבַּאלַא, בֵּית קוּפַא, גִ'נְדַאס, דֵיר טַרִיף, [אל-]יהודיה, כפר ג'נס, כפר עאנה, לִדּ [לוד], [אל-]סאפריה וסיתאן [שיבוש של סבטארה]. הנתונים מלמדים על אחידות חברתית, מנהלתית וכלכלית יוצאת דופן: תושבי הכפרים במרחב לוד היו מוסלמיים. הרוב המוחלט של הכפרים הוגדר כ"יישובי זֶעַאמֶת," כלומר יישובים בשליטת אנשי צבא, חרף העובדה שבפועל הכנסותיהם הוקנו להקדשים דתיים (למעט הכפרים השכנים בית נבאלא ודיר טריף), ותושביהם נהנו ממעמד מועדף, בהיותם פטורים מתשלום מסים נוספים (זינגר 2002: 50).

איור 3: וקפית ח'אצקי סולטאן (מעובד מתוך אל-מהתדי 2005: 327)

איור 4: הכפרים והמזרעות הקשורים בח'אצקי סולטאן בסביבות גִ'נְדַּאס (שרטוט: המחבר)

שיעור המס בכפרים נע בין רבע לשליש מהיבול, ועיקר ההכנסות התקבלו מגידולים חקלאיים, כגון: חיטה ושעורה, גידולי קיץ, סומסום, כרמים, זיתים ועצי פרי אחרים, עיזים וכוורות דבש. הכפר היחידי שבו צוין בית בד היה בית נבאלא, שהיה גם כפר בבעלות ישירה של הסולטאן, וככל הנראה לא גבו מסים מיתר בתי הבד שפעלו באזור. בכפרים אלה לא נגבו מסים על גידולי כותנה, שקדים, בוסתנים, דבש ענבים וחרובים (דִבֶּס), אורז, ג׳מוסים, טחנות קמח ומרעה.

מספר התושבים שהתגוררו בלוד היה הגדול ביותר בסביבה (קרוב ל-500 גברים חייבי מס), ובעיר הייתה הפעילות הרבה ביותר בתחומי החקלאות והמסחר. לוד הייתה עיירת שוק מפורסמת, ובה פעל שוק הבקר ״שוק שתי היבשות״ (סוק אל-בַּרֵין), ותושביה עסקו במלאכות קלות, כגון ייצור ״דואליב״ (מושג שמהותו אינה ברורה; זינגר 1990: 69). כמו כן, בשונה מהכפרים סביבה, לוד הייתה עיירה מעורבת, שאוכלוסייתה הנוצרית גדלה בהתמדה במהלך המאה ה-16, בין השאר בזכות הגירת נוצרים מבית רימה אליה (זינגר 1990: 64—66).

	מוסלמים — חאנה	גברים בוגרים — סה״כ	אחוז המס	חיטה	שעורה	גידולי קיץ ועצי פרי[5]	סומסום	מס נישואים והכנסות מזדמנות	עיזים וכוורות דבש	סך ההכנסות, למעט וקף
לד	241	498	33.33%	8000	4050	20080	1610	3000	3040	45000
יהודיה	126	126	33.33%	6000	4050	1500	405	545	500	13000
סיתאן [סבטארה]	123	123	33.33%	7050	4050	5045	405	1200	950	19100
דיר טריף	49	69	25%	2500	840	4500	420	240	500	9000
בית נבאלא	54	54	33.33%	2500	2700	2500	-	388	566	8688
סאפריה [אל-סאפריה]	53	53	33.33%	500	4050	3903	1620	270	500	18800
גִ׳נְדַאס	35	35	25%	2000	270	2487	405	-	123	5372
כפר ג׳נס	18	18	25%	2500	2430	3070	-	300	300	8600
בית קופא	16	16	25%	1000	810	1690	-	250	250	4000
כפר עאנה	11	11	25%	10000	8100	5000	2430	300	970	26800

טבלה 1: נתוני המיסוי בדפתר-י מפצל 1005 לה׳ / 1596/7 לספירה באקצ׳ה[6] (מעובד מתוך הוטרות׳ ועבד אל-פתאח 1977)

כיצד דורג גִ׳נְדַאס ביחס לשכניו? הפעילות הכלכלית בתחומי הכפר הייתה דלה יחסית, והיקף היבולים היה נמוך אף הוא – ייתכן בזיקה למשבצת הקטנה של הכפר. הכפר דורג במקום השביעי מתוך עשרה במספר תושביו. מבחינת נטל המס, השתייך גִ׳נְדַאס למדרגת המס הנמוכה (רבע), והוא היה במקום התשיעי, לפני אחרון, בסך המסים שנגבו מתושביו. שומת המס הפרטנית על הגידולים

5 כרמים, זיתים ועצים.

6 מטבע כסף עות׳מאני קטן, שהיווה את יחידת המטבע הבסיסית בכלכלה העות׳מאנית. העיר לוד לא נזכרה ברשימת 1596.

מבטאת נתונים כלכליים אלה: חיטה (מקום שמיני); שעורה (מקום עשירי ואחרון); גידולי קיץ, כרמים ועצי פרי (מקום שמיני); סומסום (מקום שביעי ואחרון ביחד עם אל-יהודיה וסבטארה) וגידול עיזים וכוורות דבש (מקום עשירי ואחרון). כמו כן, גִ'נְדַאס היה הכפר היחיד שזכה לפטור ממס נישואין והכנסות מזדמנות.

הבעלות על אדמות הכפר גִ'נְדַאס התחלקה בין הקדשים שונים. לצד וקף ילדי עלי אבוע'א, וקף בני ג'מאק ו-וקף ח'אצקי סולטאן, שכבר הוזכרו, הוקדשו שמונה קראט מהכנסות גִ'נְדַאס לטובת מסגד מערת המכפלה (וקף ח'ליל אל-רחמן), אחד משלושת ההקדשים הדתיים הגדולים בארץ לצד הקדש מסגד אל-אקצא והקדש ח'אצקי סולטאן (אבו בכר ללא תאריך: 444 — 446; אל-ח'טיב 2007: 285; אל-מדני 1996: 284).[7] מסתבר שחלוקה זו של אדמות הווקף שרדה במשך כ-350 שנה, שכן בשנת 1942 דיווח קצין הסדר הקרקעות המחוזי כי אדמות גִ'נְדַאס רשומות על שם הבעלים הבאים:

וקף ילדי עלי אבוע'א	4/24
וקף מחמד אחמד אל-מצרי	5/24
וקף אל-עמארה אל-עאמרה	7/24
וקף ח'ליל אל-רחמן	8/24

(HOUSING: ARMY HIRING[S] NO. 1705/S OLIVE GROVE – JINDAS); ארכיון המדינה מ 17 / 1795

המסמכים הפיסקליים כשלעצמם אינם מספקים מידע רב על עולמם של תושבי גִ'נְדַאס. מעשה בבהמה שאבדה מספק בידינו הצצה נדירה לחיי היום-יום בגִ'נְדַאס. בשנת 1012 להי' 1603/4 לספירה "אבדה" (תסרבת) לאור יום בהמה שהייתה בבעלותם המשותפת של שניים מתושבי גִ'נְדַאס בשם ח'לף בן אבראהים ומחמד בן יוסף. הבהמה, ככל הנראה אתון או פרד, הייתה כלי עבודה חשוב ויקר, ולפיכך בעליה השקיעו מאמצים רבים בחיפוש אחריה. ואמנם, כעבור שלוש שנים, הבהמה האובדת נמצאה ברשות אדם בשם סאלם בן עִ'נים מהכפר דֵיר אל-סְנֶּה שבנחל קדרון, במרחק של יום הליכה מגִ'נְדַאס. ח'לף סר לבית המשפט השרעי בירושלים, ובנוכחות הבהמה באולם המשפט נערכה חקירה מדוקדקת בעניין הבעלות. סאלם העיד כי רכש את הבהמה בתום, בעד שבעה גְרושים, מבדואי בשם "שַעְלַה" מערב אל-תַעַאמְרֶה, קבוצה נוודית בסביבות ירושלים. ח'לף קרא לשולחן העדים את ה"סיידים" (צאצאי הנביא מוחמד) אחמד בן מחמד וח'ליל בן עלי, תושבי גִ'נְדַאס, שהצהירו בשבועה כי הבהמה נותרה בבעלותם החוקית של ח'לף ושותפו. הקאצ'י קיבל את עדותם והורה על השבת הבהמה לתובע, בנוכחות שלושה שיח'ים נכבדים ששימשו כעדים (סג'ל ירושלים 86: 681; באדיבות מר דאוד עויסאת).[8]

כאמור, משפחת בני ג'מאק בלטה בחיים הכלכליים והחברתיים של אזור רמלה ולוד, וחלקם, כגון צלאח אל-דין בן ג'מאק,[9] עסקו בהלוואות ומסחר (בשנת 936/937 להי' 1530 לספירה: סג'ל ירושלים 1; אל-מהתדי 2013: א, 339 וב, 80). בני משפחה אחרים היו בעלי אדמות. כאשר השלטונות ערכו רישום של הרכוש הפרטי וההקדשים בשנת 964 להי'/1557 לספירה, הוכרה בעלותו של סידי עלי בן בן ג'מאק בארבעה גני ירק ושני כרמים בחוצות רמלה (צאלחיה 1999: 367, 378, 390). בני דודו, צאצאי נאצר אל-דין בן ג'מאק, תיקפו את בעלותם על חמישה קראט מאדמות גִ'נְדַאס (צאלחיה 1999: 350; סג'ל ירושלים 87: 27).

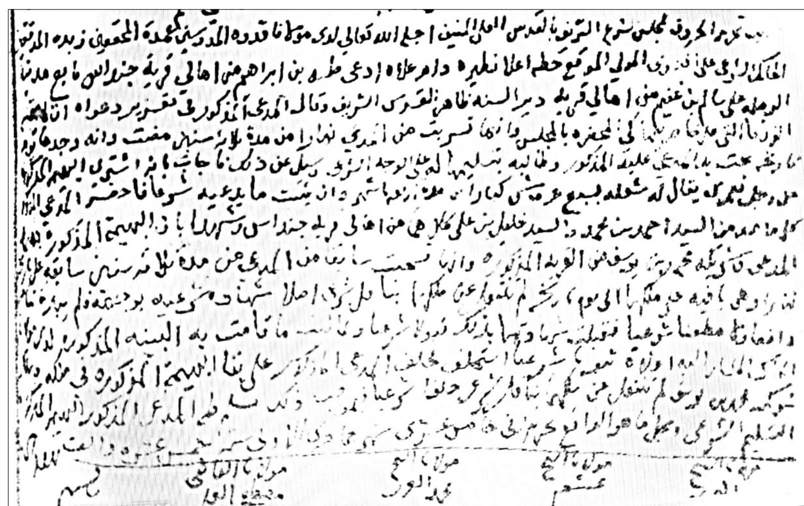
7 הקדשי מסגד מערת המכפלה כוללים גם את כלל הכנסות המסים בכפרים אל-לטרון, אל-קבאב ומימיה, כפר-טא [כפר טאב], בית קופא הסמוכה לבית נבאלא, רבע מהכנסות בית נבאלא ובית נובא עם "מעשר החרב" (עשר אל-סיף, ביטוי שמשמעו אינו ידוע), שישית מהכנסות סאכיה [אל-סאקיה], שליש מהכנסות כפר ג'נס והחלק הששה-עשר מהכנסות המסים של לוד ורמלה.

8 סג'ל ירושלים - סג'ל (רישומי) בית המשפט השרעי בירושלים, ארכיון דאר אחיאא' אל-תראת', אבו דיס.

9 במסמכים אלה עשויה הצורה 'בן ג'מאק' לציין את שם המשפחה, ולא בהכרח להורות על שם אביו של צלאח אל-דין.

חלוקת הכנסות היבול בגִ'ינְדַאס הובילה לסכסוך בין ההקדשים השונים. בסוף חודש שעבאן 1015 לה' (שלהי דצמבר 1606 לספירה) תבעו בני משפחת בני ג'מאק ארבעה מתושבי גִ'ינְדַאס שגידלו כותנה, בדרישה לקבל את חלקם ביבול.[10] בני ג'מאק ציינו כי הם בעלי אדמות הכפר, בשותפות עם וקף ח'ליל אל-רחמן ו-וקף אל-עמארה. מן התביעה עולה כי באותה שנה הורה הממונה על וקף אל-עמארה לתושבי גִ'ינְדַאס לזרוע כותנה, אך הוא נמנע מלהעביר לבני ג'מאק את החלק המגיע להם ביבול בשיעור שניים-עשר וחצי קֶנְטַאר מתוך שישים קנטאר.[11] בני משפחת ג'מאק הציגו כראיה את תעודת ההקדש משנת 964 לה', ועדותם אושרה בידי אנשי גִ'ינְדַאס, שציינו כי היבול היה רב יותר והגיע לכדי שבעים קנטאר כותנה. בהתאם לכך, השופט הורה לשלם לבני ג'מאק את החלק המגיע להם ביבול (סג'ל ירושלים 84 : 27 ; באדיבות מר דאוד עויסאת). בהשוואה לדפתר-י מפצל, גידול הכותנה מעיד על גיוון המשק הכלכלי באזור לוד, שכן הכותנה נועדה לעיבוד לטקסטיל או לייצוא לחו"ל.

אנשי גִ'ינְדַאס מצאו את עצמם כצד פעיל בסכסוך בין בעלי הקרקע. אמנם סוג הגידולים ותנאי העיבוד הוכתבו להם בידי בעלי הקרקע, אך בבית המשפט הם יכלו למלא תפקיד רב השפעה במהלך הדיון ותוצאותיו. ראוי לשים לב, כי בתעודה זו לא נזכר וקף בני אבועיא (למרות שזכויותיו בקרקע יושבו לימים בידי משרד הוקף העות'מאני). התעודה מעידה, אם כן, על הירידה בחשיבותם של ההקדשים הפרטיים ועל הקשיים שבהם נתקלו הממונים עליהם בגביית ההכנסות המגיעות להם, ביחס לנציגי ההקדשים הממלכתיים הגדולים. הגם שאיננו שומעים עוד על בני ג'מאק ברמלה, ידוע שבמאה ה-17 לספירה התגורר ענף מהמשפחה בבירה המחוזית עזה. השיח' מחמד בן צאלח בן ג'מאק תרם למפעלי צדקה, כגון חפירת באר אנטיליה ציבורית, אל-סַאקִיַה אל-גֶ'מַאקִיֶה, לרווחת תושבי עזה. לאחר מותו, הוא זכה לקבורה מכובדת במסגד אל-עַ'זַאלִי שבעיר. הבאר שימשה מקור מים ראשי לעזה, במשך התקופה העות'מאנית, ובהמשך עברה לחזקת וקף אל-חַרַמֵין אל-שַרִיפֵין, לאחר היכחדות השושלת (אבראהים 2003 ; אל-ח'טיב 2007 : 125 ; אל-טבאע 1999 : ב, 363 ; ג, 82–83). באופן דומה, העברת אדמות וקף אבן ג'מאק בגִ'ינְדַאס לידי וקף אחמד אל-מצרי הייתה עשויה להיות קשורה בעזיבת המשפחה את רמלה.

איור 5: מעשה בבהמה. תעודת בית המשפט השרעי. 1603/4 לספירה

10 מחמד בן אל-חאג' אבראהים ; אל-סיד עבד אל-רחמן בן אל-סיד מוסא ; צאלח בן ספיאן ומחמוד בן מחמד

11 קנטאר היא יחידת מידה למוצק שנאמדת ב-360 ק"ג, ומכאן שיבול הכותנה בכפר היה בין 21,600 ל-25,200 ק"ג.

ההתיישבות באזור לוד במאות ה-17 וה-18; חדירת נוודים, מלחמות קיס וימן וחורבן יישובים

במהלך המאה ה-17 לספירה עברה האימפריה העות׳מאנית משיטת מיסוי ישירה (נחלות התִימַאר) לשיטת מיסוי עקיפה – שיטת האִלְתִזַאם, שבמסגרתה הוחכרה גביית המסים לגורמי כוח מקומיים, בתמורה לתשלום קבוע מראש. שיטת האלתזאם תרמה לצמיחתה של אליטה חדשה – משפחות השיח׳ים הכפריות בהנהגת אגדי הכפרים, ועמיתיהם בעיר, אשר צברו כוח כלכלי ופוליטי רב. המאבקים בין המשפחות על השררה ועל החכרת המסים נקשרו לסכסוכי הקַיְס והיַמַן, שבהם נטלו חלק תושבי הקבע והנוודים כאחד.

במחקרו על היישוב הכפרי בין הירקון והאיילון, מהמאה ה-16 ועד המאה ה-20, היטיב גרוסמן להבחין כי היציבות הניכרת במספר היישובים ובמיקומם ״אינ[ה] מוציא[ה] מכלל אפשרות שחדירות של בדוים או אלמנטים זרים אחרים פגעו פה ושם ביציבות זו וגרמו להריסתם של כפרים [...] בשטח שבאזור לוד, שהיה אולי פרוזדור חשוב בדרך חדירתם של הבדוים״ (גרוסמן 1983: 99). בהיעדר נתונים מתאימים אודות זהותם של ה׳בדווים׳, שיער גרוסמן שמדובר בהגירות מדרום הארץ לכיוון השרון.

חדירות נוודים ומלחמות קיס וימן הן תופעות שהתחוללו באזור רמלה ולוד עוד בשלהי המאה ה-15. עם זאת, ראשית השלטון העות׳מאני באזור התאפיין ביציבות יישובית, בזכות שלטון חזק ובהיעדרם של בדואים (זינגר 1990). במאה ה-17, לעומת זאת, החלו שבטים מהחִג׳אז ומעבר הירדן לחצות את נהר הירדן, תוך כדי ערעור המערכת היישובית והחברתית ממערב לנהר. בראשית המאה ה-18 דחקו ערביי אל-מַסַאעִיד את שבטי אל-גַ׳רַאמְנֶה (בני ג׳רם) מעמק הירדן לעבר מישור החוף. אל-מסאעיד העמיקו חדור עד לסביבות כפר אל-דיכ, והביסו בשנת 1730/1 לספירה את ״אל-אִגְ׳לַק,״ שליטו הקודם של הכפר (אל-דבאע׳ 1991: חלק ב׳, כרך ב׳: 550; אל-נסאבון 2010). ערביי אל-ג׳ראמנה התיישבו באגני נחל איילון והירקון, והם נטו את אוהליהם באדמות כַּסְפַּא שממערב לדיר בלוט, אל-מֻוֵילְח (בסביבות נווה ירק), ובאגדי-הכפרים של בני חְמאר ובני עַמִיר בסביבות מודיעין (אבו זר 2009; פון אופנהיים 2004: 96–101). לצד שבטים אלו, היגרו לאזור שבטים אחרים, כגון ערביי אבו כְּשְׁכ, אל-וֻחֵידַאת, אל-זְבֵידַאת ואל-סַוַארְכֶּה ממדבריות עבר הירדן, דרום הארץ וסיני, ואף יושבי קבע, כגון פלאחים ממצרים (מרום 2017 436–444; שרון 1970: 3–5). בשלב הראשון, תהליך החדירה של הנוודים לסביבות לוד דמה למודל המסורתי של ׳מלחמת ארץ המזרע בישימון׳: הנוודים גבו דמי חסות מהכפריים, בזזו יישובים שהתנגדו להם וחמסו את עדריהם, ופגעו בגידולים שמהם התקיימו הפלאחים ושילמו מסים לשלטונות (ראו לדוגמא מסורות משפחת אבו כשכ אצל כנאענה ועבד אל-האדי 1990: 29–31). לנוכח לחצם המתמשך של הנוודים, תושבי כפרים דלי אוכלוסין עזבו את בתיהם בחיפוש אחר מקלט ביישובים גדולים יותר, ואף כרתו בריתות אד-הוק עם גורמי-כוח מקומיים, שיכלו לערוב לשלומם. חלק מהנוודים החלו לעסוק בחקלאות, התיישבו ישיבת קבע ונהיו מעורבים בשסעים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים במרקם החיים המקומי. בתוך כך, חל שינוי בהרכב האוכלוסייה הכפרית ובתפזורת האוכלוסייה במרחב.

העדויות ההיסטוריות מבטאות מגמה זו. בשנת 1051 לה׳׳/1641/2 לספירה התקיף שבט ערב אל-סואלמה מסביבות יפו את הכפרים סבטארה, בית דג׳ן, אל-סאפריה, גִ׳נְדַאס, לוד ואל-יאזור השייכים לוקף ח׳אצקי סלטאן (אבו פרדה 2020). ארבעה מתוך עשרת הכפרים, שנפקדו בסביבות גִ׳נְדַאס ולוד בשנת 1596 לספירה, נטשו לאחר מכן ולא ברור אם בשל ההתקפה על ידי ערב אל-סואלמה או בשל סיבה אחרת. שלושה מתוך ארבעת הכפרים משתייכים לחציון התחתון במספר תושביהם (בית קופא, כפר ג׳נס וגִ׳נְדַאס). החריגים הבולטים למגמה זו הם הכפר הגדול סבטארה שניטש למרות שהתגוררו בו כ-123 חייבי מס, והכפרור כפר עאנה, אשר שרד למרות היותו היישוב הקטן ביותר, ובו אחד-עשר חייבי מס בלבד. אנומליה זו היא תוצאת מעברם של תושבים מסבטארה לכפר עאנה (אל-דבאע׳ 1991: חלק ב, כרך ג׳: 329). סבטארה נעזבה, ככל הנראה, בשל התקפות הבדואים התכופות עליה. לראיה, בשנת 1122

להי׳1709 לספירה ביקר הנוסע מצטפא אל-בכרי אל-צדיקי ב״סבטארה, אשר הנוודים מתקיפים את סביבותיה (אלתי תשן אל-ערב חולהא אל-עיארה).״ סבטארה הייתה עדיין מיושבת במהלך מסעו של אַסעַד אל-לֻקַיְמִי בשנת 1143 להי׳1731 לספירה, ואפשר שהיא מסומנת ככפר ללא שם במפת ז׳קוטן (1799). אך בשליש הראשון של המאה ה-19 היא כבר הייתה נטושה (רובינסון וסמית׳ 1841 : 121 ; אל-דבאע׳ 1991 : חלק ב׳, כרך ג׳ : 321).

הכפר בית קופא ניטש אף הוא, עקב התערערות המצב הביטחוני, ותושביו התפזרו בין בית נבאלא והכפרים עַג׳וּל ועַארוּרַה שבאזור ראמאללה (חסין 1998 : 66–67 ; ריאיון עם אבראהים אחמד, יליד בית נבאלא בשנת 1928, 16 ביולי 2020). כפר שלישי שתושביו נטשו הוא שיחא, יישוב מערות עונתי של משפחות מבֵּית עוּר אל-תַחְתַא, בֵּית לִקְיַא וח׳רבת׳א אל-מצבאח, באתרן של מחצבות נשר כיום. לדברי גרוסמן, שיחא חרב עקב פשיטות בדואים, ותושביו שבו לכפרי מוצאם (גרוסמן 1983 : 95–96). נסיבות נטישתו של כפר ג׳ינס וגורל תושביו, לעומת זאת, אינם ידועים.

בית נבאלא היה ציר מרכזי לסכסוכי הקיס והימן באזור. תושבי הכפר המקוריים כונו ״אל-שַרַאקַא״ והשתייכו למחנה אל-קיס. המסורת המקומית גורסת כי מהגר ימני משבט חֻ׳זַאעַה, בשם סַלַּאם בן חַרְפּוּשׁ, הגיע לסביבות בית נבאלא וחנה במערות הסמוכות לכפר ולבית קופא. כאשר פרץ סכסוך בין בית נבאלא ואל-חדית׳ה, ניצל סלאם את מצוקתם של תושבי בית נבאלא כדי להשליט עליהם את שררתו, ושלושת ״בניו״ – זֵיד, נַחְ׳לֶה וצַאפִּי התנחלו בכפר. היחסים בין החמולות לא היו טובים, ומהומות פרצו ביניהן. מנהיג קיסי, בשם עַאבֵּד, מחמולת אל-שראקא הוותיקה, הוביל את כוחותיו ואת בעלי בריתו, מגַ׳יוּס ודֵיר אבו מַשְׁעַל, נגד תומכי הימן בקִבְיַא ודיר טריף. בתמיכת משפחות הימן החזקות ורבות ההשפעה - אל-חַ׳וַאגַ׳ה מנִּעְלִין[12] ומשפחת אבו ע׳וֹש - הצליח צאפי לשכנע את השלטונות לאסור את עאבד ולחסלו. עתה, פרס צאפי את חסותו על הכפרים דיר טריף, אל-טירה, קוּלֶה, פַגֶ׳ה ומְלַבֵּס. קטיפאן ועלוש מוסרים כי באותה העת תושבי גְ׳נְדַאס עזבו את כפרם, תחת לחץ מתקפותיהם של שבטים קייסים מלוד, ובני זיד, נח׳לה וצאפי, ניצלו זאת בכדי להשתלט על אדמותיה (קטיפאן ועלוש 1994 : 33–35 ; חסין 1998 : 139).

מועד נטישתו של גְ׳נְדַאס אינו ידוע. ייתכן שהכפר ניטש כבר במחצית השנייה של המאה ה-17. הכפר אינו מתואר בספרי המסעות של אל-בכרי אל-צדיקי ואל-לקימי במאה ה-18. מיקומו ושמו נפקדים ממפת ז׳קוטן, ששורטטה בשנת 1826 על בסיס מדידות שנלקחו במהלך מסע נפוליון בשנת 1799. במפה מסומנים שלושה כפרים מצפון ללוד, שיש לזהותם לפי מיקומם היחסי עם אל-סאפריה, סבטארה ודיר טריף. הכפר ״אונו״ (Ono) המסומן ממזרח ללוד משקף במיקומו, כנראה, את אל-חַדִיתֶ׳ה, ושמו מציין את ״כפר עאנה״ ששכן במישור, צפונית-מערבית ללוד. ערבובים מעין אלה הם סימן היכר של מפת ז׳קוטן (קרמון 1960 : 171–172). הכפרים שִיחַא, סְבְטַארה, כפר גִ׳נְּס וגְ׳נְדַאס נזכרו כולם כמקומות חרבים ברשימת רובינסון משנת 1835 (רובינסון וסמית׳ 1841 : 121).

ההתיישבות בגְ׳נְדַאס במהלך המאה ה-19

ב-26 בינואר 1811 במרשמי בית המשפט השרעי בירושלים רשומה באר ״בַיַּארַת גְ׳נְדַאס״[13] כנכס חָרֵב של וקף ח׳אצקי סולטאן, שהוצע לשקמו בהתאם לנוהל ׳אל-חִ׳לוּ׳ / ׳אל-חַ׳לוּ׳. ׳אל-ח׳לו׳ היא פרקטיקה משפטית בהלכה המוסלמית, שבמסגרתה אדם מציע לשקם על חשבונו נכס שאין ביכולת הווקף לשקמו באמצעיו שלו. לאחר אישור הקאצ׳י ובהסכמת הממונה על הווקף הופך המשקם לדייר מוגן בו, בכפוף לתשלום דמי מפתח (אל-מדני 1996 : 183–184). תעודה זו משקפת אולי את שיקום הכפר, והביארה היא המבנה

12 במאה ה-19, נחשבה משפחת אל-ח׳ואג׳ה למנהיגת מחנה הימן בכפרי בני חמאר, ושלטונה התפרס על הכפרים נעלין, אל-מִדְיַא ועל האחוזות זכריא, דיר אבו סלאמה וח׳רבת אל-ט׳היריה (כיום בתחומי יער בן שמן).

13 המילה הערבית ׳ביארה׳ משמשת כיום לציון פרדס, אך משמעותה המקורית היא באר נובעת.

ששרידיו ניכרים במרכז תצ״א של הכפר (איור 9). לצד זאת, מסורת מקומית גורסת כי הכפר נהרס במהלך התקוממות נגד השלטון המצרי, תחת אבראהים פאשה (ראו מקרה ב׳ בסעיף ׳פזורת תושבי גְ׳נְדַאס׳ להלן). בנוסף לרובינסון וסמית׳ המציינים את גְ׳נְדַאס בין כפרים חרבים בשנת 1835, הכפר אף אינו נזכר בכתביהם של כמה נוסעים: ג׳יימס פין, אשר סייר באזור בשנת 1849 (פין 1877), קרל וון דה-וולדה, אשר סייר באזור בשנת 1852 (וון דה-וולדה 1854; 1858), וויקטור גרן, אשר סייר באזור בשנת 1870 (גרן 1875).

בשלב מסוים נושב גְ׳נְדַאס מחדש, כיישוב צנוע, ככל הנראה בידי מהגרים ממצרים. במפקד שנערך בשנת 1288 להי׳/1871 לספירה נזכר גְ׳נְדַאס כאחד מכפרי נאחית לוד ובו עשרים חייבי מס (הרטמן 1883: 139-138; גרוסמן 1983: 94; גרוסמן 2004: 241). במזכרי סקר פלשתינה המערבית (Survey of Western Palestine), המבוססים על הסקר שערכה משלחת הקרן הבריטית לחקר פלשתינה בשנות השבעים של המאה ה-19, תואר גְ׳נְדַאס כ״כפריר בוץ קטן מאוד״ (קונדר וקיצ׳נר 1882: 251). בשנת 1874 החוקר הצרפתי קלרמון-גנו (Clermont Ganneau) תיאר אותו ככפרור סמוך לגשר גְ׳נְדַאס. קלרמון-גנו שמע מתושביו מסורת המתארכת את ייסוד הכפר למועד הקמת הגשר, דבר שניתן אולי להסבירו בהיותו המונומנט העתיק והבולט ביותר בתחומי הכפר. קלרמון-גנו ניסה ליישב את הסתירה שבין התאריך הנקוב בכתובת היסוד של הגשר הנוכחי לאזכור הכפר במקורות צלבניים. לפי הצעתו היה במקום גשר קדום יותר (קלרמון-גנו 1896: 117–118; דעה המקובלת כיום במחקר – ראו ציטרון 2020).

בשנת 1858 חוקקה האימפריה העות׳מאנית חוק קרקעות, שלראשונה הקנה לנתינים עות׳מאניים זכות חזקה לצמיתות באדמות מדינה (מירי), הניתנות למכירה ולהורשה, בדומה לבעלות פרטית מלאה. בעקבות זאת, נערך סקר קרקעות, שבעקבותיו נמכרו האדמות לתושבים שעיבדו אותן. ובהיעדר יכולתם לעשות זאת, נמכרו האדמות לכל המרבה במחיר (שכטר תשמ״ח). בשנת 1878 דיווח פינס, סוכנה המקומי של ״קרן מזכרת משה מונטיפיורי״, כי אדמת הכפר הייתה שייכת לממשלה העות׳מאנית, אך נוצרים יוונים-אורתודוקסיים ומוסלמים השתלטו עליה בניגוד לדעת הממשלה. הממשלה הגישה תביעה נגד מסיגי הגבול, ופינס העריך כי לאחר סיום תהליך התביעה יועמד הכפר למכירה פומבית (אילן 1982: 151). ככל הנראה, התייחס פינס לסוחר הנוצרי אנטון איוב מירושלים, בעליהן של אדמות גְ׳נְדַאס, אשר מת בהשאירו אחריו חובות רבים. מסמכים מאוחרים יותר, מלמדים כי אדמות גְ׳נְדַאס הוכרזו כ״מַחְלוּל״, קרי כאדמות בור השבות לרשות המדינה (אצ״מ L18\5552). ב-4 ביוני 1885 דיווח העיתון ״חבצלת״ כי אדמות הכפר גְ׳נְדַאס הועמדו למכירה כדי לשלם את חובותיו של איוב לממשלה וליתר נושיו. הכתבה מוסיפה ומלמדת כי ״סוחרים רבים עומדים על המקח, ומיום הזה ייתן בעד העמק הזה, מאחד עשירי ראמלה, אלפים וחמש מאות לירא טורקי, ואשר יאבה להוסיף על המקח יוכל לבא ולהוסיף עד משך שלשים יום.״ ב-11 ביוני 1885 עדכן העיתון את קוראיו כי ״רבו המתחרים לקניתו, ובמשך השבוע עלה מחירו בעוד חמש מאות לירא, ויותן עתה בעדו שלשת אלפים לירא.״

ח׳רבת גְ׳נְדַאס: מכפר מיושב לנחלה חקלאית (1882 – 1948)

למכירת הכפר בשנת 1885 קדמה הכרזת אדמותיו כ״מחלול״, והיא הייתה אפשרית לפי החוק העות׳מאני רק כשלוש שנים לאחר הפסקת העיבוד בידי אחרוני תושביו (בסביבות 1882). עזיבת הכפר והפיכתו לאתר בלתי מיושב משתקפת במרשמי בית המשפט השרעי ביפו, בהם נקרא הכפר, בשנת 1894, בשם ״ח׳רבת גְ׳נְדַאס״ (נעמת אללה 2004: 182 וראו גם קטיפאן ועלוש 1994: 7). אדמות הכפר הועברו לבעלותן של רשויות הווקף, תוך פירוש הקדשת ההכנסות בכתבי ההקדשים העתיקים כהענקת בעלות של ממש (אל-מהתדי 2005: 350). רשויות הווקף החכירו את האדמות לחקלאים. מעבדי האדמות נטעו בהן, באישור הווקף, 800 דונם של מטעים, והשתמשו ביתר השטח לגידולי שדה, בתמורה לדמי חכירה שנתיים. תושבי בית נבאלא הפכו את ח׳רבת גְ׳נְדַאס לעִזְבֶּה, מקום מגורים שבו ישבו הקוצרים והחורשים, העמלים בשדות.

ירושלם ·

על שערי בית מועצות עירנו דבוקה הודעה המודיעה כי העמק „גינדאס" עומד להמכר מטעם הממשלה לכל המרבה במחירו, העמק הזה יכיל, ארבעת אלפים מאתים וארבע וחמשים דונאם שדה זרע, בהר, בעמק ובמשיר; ארבעת עשר דונאם גדרות צאן, בתים עתיקים ובורות; שלשים דונאם כרם ובארות מפכים מים; ומאתים וארבעים ושמנה דונאם כרמים נטועים עצים רבים. סוחרים רבים עומדים על המקח, וביום הזה ינתן בעד העמק הזה מאחד עשירי ראמלה אלפים וחמש מאות לירא טורקי, ואשר יאבה להוסיף על המקח יוכל לבא ולהוסיף עד משך שלשים יום.

העמק הזה הוא אחוזת אחד מבני הנוצרים נודע בשם אנטאן איוב, אשר מת וישאר אחריו חובות רבים, וגם הממשלה נושה בו בכסף רב, ולמען שלם נשייו תמכור הממשלה אחוזתו זאת.

אנחנו בקרנו לפני שנים אחדות את הכל הארץ שמה ואת העמק אשר הוא על הדרך המובלת מלוד לשכם, מהלך חמשה עשר מינוטן יפרידו בינו ובין הכפר יהודיה (מקום המושב להקאלוניא פתח תקוה) ועשרים מינוט בינו ובין לוד, גם מהכפר גמזו (ההיי ב' בית יה) לא ירחק רק מ"ז מינוט. בעין יער צומח עצי פרי ימצא שמה ורובם עצי זית, גם האויר לא רע הוא שמה. ולבבנו ישמח מאד אם תקום האדמה הזאת לאחוזה לאחבי ·

איור 6: הידיעה על העמדת גִ'ינְדַאס למכירה (עיתון חבצלת, 4 ביוני 1885)

לימים, ערערה משפחת איוב על הפקעת האדמה, ובמשך עשור התנהל בינה לבין רשויות הווקף הליך משפטי ללא תוצאות של ממש. בא כוחה של המשפחה, עו״ד ענתבי הירושלמי, פנה בסביבות שנת 1907 אל משרד הווקף בקונסטנטינופול בהצעה להסדר פשרה, שבו תושב אדמת גִ'ינְדַאס לבעלות משפחת איוב, בתמורה לתשלום שווי הקרקע (מתוך ציפייה לשלם מחיר הפחות משווי הקרקע במציאות). לפי דו״ח של חברת ״גאולה״ משרד הווקף הסכים להצעה, אך מֻתַצַרִּף (מושל) ירושלים, עלי אכרם פאשה, הגיש לִ'שער העליון' חוות דעת שלילית, שטרפדה את ההסדר המתגבש. לאחר שעלי אכרם עזב את תפקידו, שבה והגישה משפחת איוב את הצעת ההסדר שלה למשרד הווקף, שפנה ל״רשויות הפלסטיניות המקומיות״ כדי לקבל את חוות דעתם (מכתב המרכז הציוני בא״י לברלין, 24.2.1909, אצ״מ L18\5552). איננו יודעים כיצד נסתיימו המגעים בין משפחת איוב לרשויות הווקף (שבוצעו במקביל לניסיונותיה למכור את האדמה לגורמים יהודיים). עם זאת, ידוע שגִ'ינְדַאס נותר בלתי מיושב, וכך הוא תואר בשנת 1911 במדריך טופונימי-גיאוגרפי להכרת הארץ, שחיבר אליהו ספיר, כ״כפר חרב אצל לוד. אחוזת אדמה אצל חדיד [אל-חדית׳ה], במחוז. (יפו)״ (ספיר התרע״א : 30).

כיבוש הארץ בידי בעלות הברית הוביל לתמורות מהותיות במשטר, במנהל, בכלכלה, בדמוגרפיה ובמערכת החוק והמשפט. זמן קצר לאחר נפילת האימפריה העות'מאנית, בנובמבר 1918, פרץ סכסוך בין אנשי בית נבאלא, שעיבדו את אדמות גִ'ינְדַאס, לבין אנשי לוד שדרשו אותן לשם הרחבת מטעי העיר. הביקוש הגובר העלה את מחירי השכירות. ב-19 בנובמבר 1918 דיווח ה' פרימן מבן-שמן לאדון וולקנסקי ״שאדמת ג׳ינדַס נשארה שי[כת] לוקוף כמו שהיתה, וחוכרים אותה למי שיתן יותר שכירות. אתמול התחרו ערבי בית נבלה עם ערבי לוד [ש]הרימו את מקח השכירות. (עד הנה שלמו 16,000 גרוש צַח [.] זה ערך של 160 לירות תורקיות) וכעת נותנים כבר 92,800 ג׳מ [גרוש מצרי] [ש]זה בערך 928 לירות מצריות ורק בעוד שלושה ימים ידעו בשביל מי היא תשאר. נמצא סה׳ [סך הכל] לערך 6000 דונם היא לא שוה את הסכום הנ״ל אבל אנשי לוד חפצים לקחת אותה לידם.״ באותו היום מסר פרימן כי בבית המשפט ביפו מתברר ״סכסוך בין ערבי בית-נבלה ובין ערבי הווקוף בדבר אדמת גִ'ינְדַאס. ערבי בית-נבלה היו מעבדים בחכירה אדמה זו, וכעת היו חפצים לה[י]חלק בה״ (אצ״מ L18\5552).

הכפר גִ׳נְדַאס נעדר ממפקדי האוכלוסין הבריטיים שנערכו ב-1922 וב-1931 (ברון 1923; מילס 1933), ואילו בסקרי הכפרים שפורסמו ב-1938 ו-1945 הוא נזכר כנחלה בלתי מיושבת (סטטיסטיקה כפרית 1938: 58; סטטיסטיקה כפרית 1945: 29). ברם, תושבי בית נבאלא המשיכו לעבד את אדמות וקף גִ׳נְדַאס לאורך תקופת המנדט (חסין 1998: 24, 26; קטיפאן ועלוש 1994: 11). הם זרעו בהן דגנים, ירקות ואף החלו בשתילת עצי זית. מאוחר יותר, ביקשו אחדים מתושבי הכפר לנטוע פרדסים, אך הניסיון נכשל, לאחר שקידוחי המים שחפרו מצאו מים מליחים (ריאיון עם אבראהים אחמד, יליד בית נבאלא בשנת 1928, 16 ביולי 2020). בחלק מהאדמות הסמוכות ללוד, לעומת זאת, הצליחה משפחת חסונה מלוד למצוא מים מתוקים ונטעה בהן פרדסים (אל-פאר 2009: 50; חסין 1998: 79; ששון 2019; ריאיון עם חאג׳ אבראהים מחמוד חמד, יליד לוד בשנת 1937, 14 במרץ 2019).

באוקטובר 1942 ביקש הצבא הבריטי לחכור, למטרת הקמת דיור לחיילים, כרם זיתים בתחומי ״גִ׳נְדַאס אל-לד״ (חלקה 14 בגוש רישום מס׳ 4108), בין הדרך העולה מלוד צפונה לבין גרעין הכפר גִ׳נְדַאס. קצין הסדר הקרקעות המחוזי בתל-אביב דיווח כי הקרקע רשומה במלואה על שם הקדשים דתיים. (HOUSING: ARMY HIRING[S] NO. 1705/S OLIVE GROVE – JINDAS; ארכיון המדינה מ 17 / 1795).

אדמות גִ׳נְדַאס עברו לידיים יהודיות עם לוד ורמלה במבצע ״דני״ בחודש יולי 1948.

פזורת תושבי גִ׳נְדַאס

ככל כפר עזוב, נשאלת השאלה לאן הלכו תושביו? בהיעדר מקורות בכתב, המקור המרכזי שמאפשר לנו לדון בשאלה זו הוא סיפורי המוצא של משפחות המייחסות את מוצאן לגִ׳נְדַאס. למרבה הצער, תיעוד בעל-פה סובל מ׳אל-זמניות׳ – קרי, הוא מתאר פעולות או אירועים מבלי למקם אותם במסגרת כרונולוגית (הגם שמקורות חיצוניים מאשרים שהמשפחות הללו נכחו בכפריהן החדשים לפני נטישתו הסופית של גִ׳נְדַאס בשנת 1882). עקב כך, לא ניתן לדון במסורות כחלק אינטגרלי מהדיון ההיסטורי בפרקי זמן ספציפיים בתולדות הכפר. חרף העובדה שהמסורות כשלעצמן אינן ניתנות לאישוש עצמאי מתוך מקורות חיצוניים, התמונה הכללית העולה מהן מתיישבת עם חוסר היציבות היישובית שפקדה את הארץ בצל הגירות הבדואים, שתוארו לעיל וסכסוכי הקיס והימן (הוקסטר 1973; מרום תשפ״א: 56–57).

מקרה א: הכפר כפל חארס

במאות ה-18 וה-19 נכלל המרחב ההררי שמצפון לדיר עִ׳סאנה ומדרום לכביש ״חוצה שומרון״, ובין הכפרים גַ׳מַּאעִין, מַרְדַא וכִפְל חַארִס במזרח (ליד אריאל) לבין הכפר מַגְ׳דַל יַאבַּא (מגדל צדק) במערב לחבל הארץ שנקרא ״גִ׳וֹרַת עַמְרַא״ או ״בְּלַאד גַ׳מַּאעִין״ (אל-פתאש 1990). אזור זה היה מרחב תפר בין היחידות הפוליטיות-כלכליות-חברתיות של הרי ירושלים והרי שכם. במישור הפוליטי, הוא סבל מחוסר יציבות עקב הגירת השבטים והתחרות המתמדת בין משפחות הנכבדים המקומיות על הזכות לגבות מסים בשם השלטונות העות׳מאניים. לכל משפחה כפרית היה מעוז כפרי שנקרא ״כפר כס״ (קַרְיֶת כֻּרְסִי): גַ׳מַּאעִין (משפחת אל-גַ׳מַּאעִינִי), דֵיר עִ׳סַּאנֶה (משפחת אל-בַּרְעִ׳וּתִ׳י), רַנְתִיס (משפחת חַ׳לַף), כֻּפְר אל-דִיכ (של ״אל-אִגְ׳לַקִ׳״) ומַגְ׳דַל יאבא (משפחת ריאן אל-גַ׳מַּאעִינִי), והשפעת המשפחות ניכרה בכפרים הסמוכים.

חמולת חַמּוּדֶה, המתגוררת בכפל חארס, מייחסת את מוצאה לכפר נטוש בסביבות לוד, ששמו נהגה על ידי בניה, לסירוגין, כחִנְדַאס, חִ׳נְדַאס, דִנְדִיס או דִנְדַאס. כל השמות האלה, לאל-נכון, הם שיבושים המתייחסים לגִ׳נְדַאס (אל-דבאע׳ 1991: חלק ב׳, כרך ב: 533; ביזו 1990: 18), ששמו המדויק – הגם שלא מיקומו – ניטשטש בתודעת המשפחה ברבות השנים. נסיבות הגעתה של החמולה לכפל חארס ומועד הגעתה המדויק אינם ידועים, אך התיישבותה בו קדמה לנטישתה הסופית של גִ׳נְדַאס, כעדות שטר קניין משנת 1277 להי׳ / 1860/1. החמולה התיישבה בשכונה המערבית של הכפר, וברבות השנים היא התפצלה לפלגים, כגון: צַלַאח,

חַמַּאדֶה, שְׁקֵיר (שְׁקוּר) ואל-נחלה. בני החמולה בלטו בחיי הדת והמינהל בכפר. כך, אחמד אל-שְׁקוּר, יליד שנות השבעים של המאה ה-19, היה ראשון התושבים שהשלים את לימודיו באוניברסיטת אל-אזהר. ועבד אל-גַ'לִיל אל-צַּאלֶח כיהן כמוכתר הכפר במשך קרוב לארבעים שנה. לחמולת חמודה יש "קרובי משפחה" בכפר בִּרְקִין, ליד ג'נין, ואילו הפלג שקיר מייחס את מוצאו לשבטי ה-בַּנִי צַחְ'ר שבעבר הירדן, או לנוצרי סורי שהתאסלם, ומוסיף, כי יש לו קרובי משפחה בממלכה ההאשמית באל-סַּלְט, מַאדַבַא, אל-זַּרְקַא ואל-כַּרַכ. אחרים מייחסים את מוצאם לכפר עין סיניא שליד ראמאללה (עודה 2013 : 310–317). זיקות אלה הן עדות אפשרית להיספְּחות משפחות לחמולה הגרעינית, שאבותיה היגרו מגִ'ינְדַאס.

מקרה ב': העיר לוד

מר נמר עבאס, חוקר המורשת הכפרית הפלסטינית, מסר למחבר המאמר כי במהלך כתיבת ספרו על העיר לוד (עבאס 1996), הוא פגש בלוד שתי משפחות – סַמְחַה ושְׁקוֹקַאנִי – שהזדהו בפניו כיוצאות גִ'ינְדַאס ("ג'ינדאסיה"). לדבריהן, במהלך מרד נגד השלטון המצרי והשליט המצרי אברהים פאשה, הוציאו אותן מן הכפר והעניקו את אדמות גִ'ינְדַאס לכפריים שתמכו בשלטון המצרי. בני המשפחות העדיפו להתיישב בלוד, במקום לחזור לכפרם. בתקופת המנדט הבריטי, בני המשפחות עיבדו אדמות רבות בגִ'ינְדַאס, בחכירה מהווקף (ריאיון עם נמר עבאס, 29 בנובמבר 2020). למרבה הצער, אין ביכולתי לאמת מסורת זו, אך היא מתיישבת עם הידוע על הקשיים של ההתיישבות הכפרית בארץ בימי מרד הפלאחים (1834), והתיישבותם של מהגרים ממצרים באותה תקופה (קרסל ואהרוני 2004). התיישבות עקורים מגִ'ינְדַאס בלוד הגיונית, בהיותה היישוב הקרוב ביותר לכפר, ועיירה מתפתחת שבה היו הזדמנויות תעסוקה מגוונות. ייתכן שחורבן הכפר, אם התרחש, קשור לשני מקרי הבוחן הבאים, שבהם מעורבות אוכלוסיות ממוצא מצרי.

מקרה ג': הכפרים אל-לבן אל-ע'רבי ודיר בלוט

במועד לא ברור התיישבו עקורים מגִ'ינְדַאס בכפרים אל-לִבַּן אל-עַ'רְבִּי ודֵיר בַּלּוּט (בסביבות בית אריה ופדואל, בהתאמה). הגעתם לאזור נחרטה בתודעה הקולקטיבית של תושביו, ורשמיה ניכרים היום במסורות שמספרים זקני הכפרים הללו. המשותף למסורות אלה הוא תיאור המצב הביטחוני המעורער, שבמסגרתו משפחות מאזור מצרים ועזה נדדו צפונה דרך גִ'ינְדַאס והמשיכו הלאה, תוך שהן חודרות לשוליים המערביים של שדרת ההר, ומתיישבות בכפרים קיימים באזור. השתלבותן במארג הכוח המקומי לוותה בחיכוכים עם האוכלוסייה המקומית.

המחנך הפלסטיני מצטפא אל-דבאע', מוסר באנציקלופדיה שלו "ארצנו פלסטין" (בלאדנא פלסטין), כי תושבי אל-לבן אל-ע'רבי ירדו אליה "אחרי חורבן הכפר גִ'ינְדַאס ליד לוד," ומציין כי "בין העקורים האלה ישנם אנשים ממוצא מצרי" (אל-דבאע' 1991 : חלק ב', כרך ג' : 556). מהו המקור שעליו הסתמך אל-דבאע'? כמנהל במחלקת החינוך הערבית בתקופת המנדט, פנה אל-דבאע' למנהלי בתי הספר שתחת סמכותו בבקשה לקבלת ידיעות על כפריהם. ואמנם, לתושבי אל-לבן אל-ע'רבי יש מסורת ארוכה ומפורטת, שעיקריה כבר הובאו במאמרו של גרוסמן על היישוב הערבי בעמק לוד (גרוסמן 1983 : 95). עקב חשיבותה לענייננו, אנו מביאים בזאת נוסח מפורט ושלם יותר של המסורת, כפי שנרשם מפי אחד מזקני הכפר ב-15 בינואר 2020 : בגִ'ינְדַאס, שהיא "חִ'רבה מהח'ירבות של לוד", כפי שמסביר המרואיין, התגורר אדם מצרי בעל ארבעה בנים. בנו הבכור, אל-עַאצִי, התיישב בכפר אל-מַר על נהר הירקון (ליד כפר הבפטיסטים), ואילו שלושת בניו האחרים – רַאצִ'י, רַצְ'וַאן וסַאלֶם - שכנו עם אביהם בגִ'ינְדַאס. בכפר לבן אל-ע'רבי התגוררו בימים ההם שתי משפחות יריבות : דאר זֵיתוּן ודאר נַאצֶר. משפחת נַאצֶר הייתה המשפחה הגדולה והחזקה בכפר, ובניה נהגו להתעמר בבני משפחת זיתון. בצר להם, פנו בני משפחת זיתון לידידיהם, בני משפחת בְּלַאצִי המוסלמית, בעַאבּוּד השכנה, אך הללו לא היו מסוגלים להושיעם. תחת זאת, בני משפחת בלאצי הפנו אותם לאדם המצרי שהתגורר בגִ'ינְדַאס.

אדם ממשפחת זיתון הלך לגִ׳נְדַאס לבקש את עזרתו של המצרי, שילדיו נודעו כשודדי דרכים ואנשי בליעל. באותו הלילה הלכו השלושה וזימנו את אחיהם מאל-מר. החבורה הגיעה לפאתי אל-לבן והמתינה לרדת החשיכה. בני משפחת זיתון ואנשי גִ׳נְדַאס היכו לפי חרב את בני נאצר, נשים זקנים וטף. האגדה מספרת, כי בחסות ההשגחה האלוהית, ניצלה מהטבח אישה עזתית עם בנה והיא מצאה מקלט אצל קרוביה. בתמורה לשירותיהם, חותנו ארבעת האחים לבנות משפחת זיתון, ובהיעדר מתחרים שווי ערך, שיעמדו בדרכם, הם השתלטו על 80% מהאדמות, ולבסוף אף גירשו את בני משפחת זיתון מהכפר. בני משפחת זיתון ישבו במשך שש או שבע שנים בגלות, בבַּרנְתִיס הסמוכה, עד שבנותיהם הנשואות לאנשי גִ׳נְדַאס שכנעו את בעליהן להתיר לקרוביהם לחזור לכפר. כאשר בנה של האישה העזתית גדל, הצליחה אמו להשיבו לכפר באמצעות מתווכים שערבו לשלומו, לאחר שוויתר על גאולת הדם של קרובי משפחתו.

מסורת זו מסבירה כיצד אנשי גִ׳נְדַאס השתלטו על אל-לבן אל-ע׳רבי והפכו את שרידיהן של שתי המשפחות, שישבו בכפר לפניהם, לבני חסותן. מדבריו של אל-דבאע׳ ניתן להבין שאנשי גִ׳נְדַאס השתייכו למספר משפחות עצמאיות, שלא בהכרח קרובות זו לזו בקשרי דם, ואף מוצאן אינו בהכרח זהה. הנטייה לייחס מוצא משותף לחמולות, הקשורות זו בזו בברית פוליטית ומוצא גיאוגרפי-משותף (במקרה זה – הכפר גִ׳נְדַאס), מוכרת היטב. ואמנם, המסורת עצמה מכירה בכך שאבי משפחת אל-עאצי בא מן הכפר אל-מר, והיא מייחסת לכלל המשפחות הללו מוצא מצרי משותף. קשרי החיתון בין תושבים באזור לתושבי סביבות עזה בולטים במסורות אחרות, המייחסות את הריסת הכפר סוּסְיַא, ששרידיו נמצאים כחמישה ק״מ צפונית-מזרחית לאל-לבן, לכוחותיה של משפחת אל-שַוַּא העזתית. חלק מהעקורים מהכפר סוּסְיַא התיישבו בכפר רַאפַאת השכן (אל-דבאע׳ 1991 : חלק ב׳, כרך ב : 560 וראיונות), שכנו של הכפר דיר בלוט, שמשפחת עַבְדִילַה, המתגוררת בו, מייחסת אף היא את מוצאה לגִ׳נְדַאס (ראו מפת איתור).

לפי זקני דיר בלוט, מכורתה של משפחת עַבְדִילַה באדמות אל-קַרַארֶה שליד ח׳אן יונס. משם יצאו בניה צפונה, בחיפוש אחר פרנסה, עד הגיעם לגִ׳נְדַאס. עקב העוני ותנאי חוסר הביטחון ששררו באזור גִ׳נְדַאס, המשפחה עזבה את הכפר כעבור זמן קצר ובניה התנחלו בדיר בלוט. היחסים בין תושבי הכפר המקוריים, ממשפחת חֲ׳יר, לבין משפחת עבדילה התאפיינו בעימותים קשים. בהיעדר שלטון אפקטיבי שיגן עליה, נאלצה משפחת עבדילה לכרות ברית נישואין עם שבט המסאעיד החזק, בכפר אל-דיכ הסמוך. חותנהּ, מוסא אל-מסעודי וארבעת ילדיו – מְחַמַּד, אִסְמַאעִין, קַאסֶם וקַרְעוּש – התיישבו בדיר בלוט ופרסו את חסותם על משפחת עבדילה בתמורה לחלק גדול מאדמותיה בכפר (ח׳יר 2014 ; ריאיון עם אסמאעיל חסין א׳ל מוסא, יליד דיר בלוט בשנת 1931, 28 בינואר 2020).

הדמיון הרב בנסיבות החברתיות והביטחוניות בין מסורות התיישבותם של אנשי גִ׳נְדַאס באל-לבן אל-ע׳רבי ובדיר בלוט, כמו גם הקרבה הגיאוגרפית הרבה בין כפרים אלה, מצביע על כך שיש לראות בהן ביטוי לגל התיישבות אחד, שבו נפוצו פליטי גִ׳נְדַאס באותו מרחב גיאוגרפי. השאלה המתבקשת היא מתי אירע הגל הזה. מתבקש לשייך את גל ההגירה הזה לתקופת השלטון המצרי או לזעזועים שפקדו את האזור לאחר מכן. עם זאת, בשלב זה, בהתבסס על העדויות הקיימות בידינו, אין ביכולתנו לתחום פרק זמן זה בוודאות. ראשית כל, התיישבות אנשי גִ׳נְדַאס בדיר בלוט לא קדמה להתיישבותם של בני המסאעיד בכפר אל-דיכ, בשנת 1730/1 לספירה. מאידך, הגעת אנשי גִ׳נְדַאס לאל-לבן אל-ע׳רביה קדמה, ככל הנראה, לשנת 1874 לספירה, בניגוד להערכתו של גרוסמן, שהם נטשו את גִ׳נְדַאס בסמיכות לראשית המאה ה-20 (גרוסמן 1983 : 95). תימוכין להנחה זו אנו מוצאים בשמה של מערת ״מְעַ׳ארֶת אל-גַ׳נַּאדִיס,״ שתיעדו אנשי הקרן הבריטית, בין הכפר עאבוד לאל-לבן (כיום, במדרון המזרחי של בית אריה). השורש ג׳נדס נדיר מאוד בטופונימיה הערבית הפלסטינית, וכבר הפילולוג הבריטי פַּלְמֶר פירש את השם כמתייחס ל״מערת אנשי גִ׳נְדַאס״ (פלמר 1881 : 240). התיישבותם הארעית של עקורים במערות, סמוך למקום יישובם החדש, היא מוטיב מוכר במסורות דומות ברחבי הארץ (למשל : בבית נבאלא – חסין 1998 : 141 ; באל-מזרעה אל-קבליה ובכפר ג׳מאל – ריאיונות). היותה של גִ׳נְדַאס מיושבת בעת שתועדה שם המערה

מאפשרת לנו לשלול את הקשר שהציע גרוסמן בין התיישבותם של אנשי גְ׳נְדַאס באל-לבן (ובדיר בלוט) לבין נטישתה הסופית של גְ׳נְדַאס, שאירעה כאמור מאוחר יותר (גרוסמן 1983 : 95–96).

מקרה ד׳: כפר לאם וחיפה

המקרה הרביעי נוגע למשפחת ״אל חג׳ אחמד אל ג׳נדסי מכפר לאם [כיום מושב הבונים – ר״מ], [ש] בא לחיפה וגר בה איזה זמן בימי הממשלה העותומאנית״ (לכתריאל ממיכל, 12.2.41 [רשימת משפחות נכבדים בחיפה], עמ׳ 5, את״ה, 105 / 224). סקירה מודיעינית זו, שכתב נכבד עירוני מחיפה לטובת שירות הידיעות (הש״י) של ההגנה, מזהה את אל-ג׳נדאסי עם אביו של עבד אל-רחמן אל-חאג׳ (1870 – 1946), שכיהן כראש עיריית חיפה בין השנים 1920 – 1927 (גורן 2008 : 40; עיריית חיפה 1988). משפחת אל-חאג׳ עשתה חיל בחיפה. היא השתלבה במרקם החברתי של העיר, חיתנה את בניה עם מיטב משפחות העיר ואימצה את גינוני התרבות העירונית. פרנסי המשפחה העניקו לבניהם חינוך גבוה, פיתחו את עסקי המסחר שלהם והיו לבעלי אדמות גדולים בכפר לאם, טירת אל-כרמל וכפרים אחרים באזור.

בריאיונות שנערכו עם האחים ד״ר מַאגֵ׳ד ומַאזֵן חַ׳מְרַה, ממשפחת אל-חאג׳, ביקשנו לאשש את זיקותיה האפשריות של משפחתם לגְ׳נְדַאס. האחים מאשרים את התיאור הכללי המופיע בסקירת המודיעין, למעט פרטי המפתח: שמו הנכון של אבי המשפחה אינו ״אל-חאג׳ אחמד אל-ג׳נדסי,״ אלא עבדאללה, בנו של אדם בשם מְחַמַּד אל-פַּרַג׳ שהיגר לארץ ממצרים במסע אבראהים פאשה. כמו כן, בני המשפחה אינם יודעים היכן התגוררו אבותיהם טרם הגיעם לכפר לאם. האחים מציינים ששמעו את הכינוי ״ג׳ינדאסי,״ אגב אורחה, והם סבורים שהוא מתייחס למשפחה אחרת שהתגוררה בכפר לאם (ריאיון עם מאג׳ד ח׳מרה, 22.11.2020). ככלל, הכינוי ״ג׳ינדאסי״ הוא כינוי נדיר מאוד, והוא מוגבל כיום לבני משפחת פליטים קטנה, שבניה מפוזרים בירדן ובכפר סִילֶת אל-טַ׳הְר, שבין שכם לג׳נין. לפיכך, יש מקום להניח שכינוי זה אכן הוצמד לאבותיה של משפחת אל-חאג׳. כך או אחרת, לפנינו עדות נוספת למשפחה נוספת, ככל הנראה ממוצא מצרי, שהתגוררה בגְ׳נְדַאס, זמן מה בטרם עזבה לכפר לאם.

איור 7: עבד אל-רחמן אל-חאג׳,
ראש עיריית חיפה 1920 – 1927

הגיאוגרפיה והטופוגרפיה של הכפר גִ'נְדַאס

על תפקודה של נחלת הכפר כיחידה משקית ניתן ללמוד מסקרים של שימושי הקרקע בכפר, שנערכו בידי השלטונות העות'מאניים (1885), בידי אנשי חברת גאולה (1909 – דו"חות והעתקת מפה בארכיון יק"א השמור באצ"מ J15M\727, ולהלן "מפת יק"א"), ובידי רשויות המנדט הבריטי כחלק מ"סקרי הכפרים" (סטטיסטיקה כפרית 1938 ; 1945).

כזכור, אדמות הכפר גִ'נְדַאס היוו נחלת וקף (וקף ג'נדאס), והן גבלו בבית נבאלא מצפון-מזרח, באל-חדית'ה ממזרח, בג'מזו ובית עריף (בן שמן) מדרום, בלוד מדרום ומערב. בשנת 1885 נאמדה נחלת גִ'נְדַאס ב-4546 דונם תורכי (דונם תורכי שווה ערך ל-919.3 מ"ר, ומכאן שהשטח הוא 4179.14 דונם מטרי) ("חבצלת," 4.06.1885). במפת יק"א 1909 נאמדו אדמות הכפר ב-4557 דונם תורכי (4189.25 דונם מטרי). בתקופת המנדט, נאמדו שטחי ההקדש ב-4448 דונם מטרי (סטטיסטיקה כפרית 1938 : 58 ; 1945 : 29). אדמות גִ'נְדַאס לא היו בגדר "חלל ריק", והנתונים המגוונים שבידינו מאפשרים לנו לדון בנופי הכפר בשלהי המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20.

מערך השטח הבנוי בגִ'נְדַאס

בדומה למרבית הכפרים בארץ בתקופה העות'מאנית, ניחן גִ'נְדַאס במתאר מגובב, מכונס וחסר צורה גיאומטרית מוגדרת, בשטח 14 דונם תורכי, שבו "גדרות צאן, בתים עתיקים ובורות [מים]" (חבצלת, 4.06.1885). במרכז הכפר היו באר ובריכת מים, שלידה בית תפילה ובתים, ובשוליו היו גרנות, מכלאות צאן ובית קברות. קיומם של בית קברות ובית תפילה סימנו את היותו כפר עצמאי, למרות קרבתו הרבה ללוד. מסביב לשטח הבנוי השתרעה חגורת גני הירק (חַוַאכִּיר), בוסתנים וכרמים (כְּרוּם) בשטח של "שלשים [30] דוננאם כרם ובארות מפכים מים" ("חבצלת," 4.06.1885). במפת יק"א הוערך השטח הבנוי בכפר בכארבעה דונם תורכי (אצ"מ J15M\727). בשנות השבעים של המאה ה-20 הבחין צבי אילן בעצי שיזף, תאנה, רימון, זית וגפן (אילן 1982 : 152). מצפון לכפר נמצאה בריכה עונתית, מהסוג הנפוץ בכפרי המישור, להשקיית עדרים ולהכנת לבנים לבנייה (מפת Ramleh (B3, 1: 40,000, מהדורה ראשונה זמנית, 7.8.1918 ; מרום תשפ"א : 65, 72).

גרעין הכפר היה בנוי ממבני אבן, המקורים בקשתות פנימיות (בערבית : בְּיוּת עַקֶד). הנדבכים התחתונים נבנו מאבנים גדולות בשימוש משני, שהובאו ככל הנראה מלוד. בשנות השבעים תיעד אילן במקום כ-5 או 6 מבנים, לצד חורבות של מבנים נוספים שנהרסו זה מכבר (אילן 1982 : 152). מרבית המבנים שניכרים בתצ"א גרמנית משנת 1917 מזוהים בשטח גם כיום, להוציא מבנה חרב או בריכה גדולה במרכזו של האתר (ראו איור 8) ומדרום לה - מבנה נוסף שצמודים אליו קיר ומשוכת צבר עבה, התוחמת את הכפר מדרום. מסביב למבני האבן הוקמו, ככל הנראה, מבנים ארעיים יותר מטין, שכן שרידיהם של שלושה מבנים מהתקופה העות'מאנית, בהם יסודות של קירות ורצפות גיר כתוש, נחשפו בחפירות שנערכו בשולי האתר (טואג, קריספין ואשד 2021).

בקצהו הצפוני-מזרחי של הכפר נמצא מבנה גדול, שזוהה בסקר הארכיאולוגי כשרידי מגדל (גופנא ובית-אריה 1997 : 73). למעשה, מדובר בבית תפילה צופי על שם השיח' עמר. בית התפילה נזכר לראשונה בכתובים כ"זאוית אל-שיח' עמר [...] בח'רבת גִ'נְדַאס" בשנת 1312 לה' / 1894 לספירה (נעמת אללה 2004 : 182), והוא מופיע בעקביות במפות מאוחרות יותר בשם "אל-שיח' עמר". מדובר באולם רוחב שבקירו הדרומי גומחת-תפילה (מחראב) ועל תקרתו עיטור בטיח. למבנה הוצמדו חדרים משני עבריו, שתקרותיהם קרסו (אילן 1982 : 152). כמקובל בכפרים אחרים, מבנה זה היה עשוי לשמש גם כבית הארחה (מצ'אפה) או חדר לימוד (כתאב) לילדי הכפר. בבית התפילה ניכרים מספר שלבי בנייה, ובכללם הקמת קשתות תמך לרוחב הבניין משני צדי המחראב, תוך הסתרת חלק מעיטוריו המקוריים. השתמרותו הטובה יחסית של

א: בריכה עונתית

ב: שיזף מצוי

ג

ד: זאוית אל-שיח' עמר

ה: בריכת אגירה

ו

ז

ח: מבנה חרב

ט: משוכות צבר

איור 8: ג'ִנְדַאס – השטח הבנוי. השוואת השרידים כיום (2020) לתצ"א גרמני (1917)

בית התפילה עד לאחרונה ניתנת להסברה בחשיבותו הדתית ובהיותו בשימוש תושבי בית נבאלא, שעיבדו את אדמות ההקדש לאחר נטישת הכפר (ג'אמעת אל-נג'אח, ללא תאריך).

צמוד לקיר הדרומי של המסגד בנויה בריכת מים מטויחת, שיש בה סימני תיקונים מבטון. בריכה זו קשורה להימצאות באר נובעת, "ביארת גִ'נְדַאס", הנזכרת כ'באר חרבה' במסמך משפטי משנת 1811 לספירה (אל-מדני 1996 : 183). ככל הנראה, הבאר שוקמה וסיפקה מים להשקיית שדות ומטעים באזור, בתקופת המנדט. כמו כן, ראויה לציון העובדה שבתחומי הכפר לא זוהו שרידי בית בד או מסבנה, ולפיכך הזיתים שגודלו באדמותיו הובלו בהכרח ללוד הסמוכה.

שימושי הקרקע באדמות ג'נְדַאס

מרבית אדמת גִ'נְדַאס הוקדשה לגידולי שדה, שהיו יסוד המשק החקלאי האוטרקי בתקופה העות'מאנית. במידה פחותה מכך, הסתמכו התושבים לפרנסתם על גידולי מטעים ומשק חי. במרשמי המס העות'מאניים, משנת 1596/7 לספירה, מצוין שהתושבים שילמו מס על חיטה, שעורה, סומסום, גידולי קיץ, עצי פרי, עיזים וכוורות דבש (הוטרות' ועבד אל-פתאח 1977 : 155). רישומי בית הדין השרעי ביפו מלמדים, כי בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 גודלו באדמות גִ'נְדַאס זיתים, דגנים כגון חיטה ושעורה, וקטניות כגון עדשים, פול וקִרְסַנֶּה (בקיה ערבית) (נעמת אללה 2004 : 245–246, 250).

עם זאת, פירוט כמותי של שימושי הקרקע בנחלת הכפר מצוי רק משלהי התקופה העות'מאנית. ב-4 ביוני 1885 דיווח העיתון "חבצלת" בהרחבה על הנחלה, תכולתה ומאפייניה: "העמק הזה יכיל, ארבעת אלפים מאתים וארבע וחמשים [4254] דוננאם שדה זרע, בהר, בעמק ובמשור [...] שלשים [30] דוננאם כרם ובארות מפכים מים; ומאתים וארבעים ושמונה [248 דונם] דוננאם כרמים נטועים עצים רבים." (הנתונים - בדונם תורכי). כן נזכרו מכלאות צאן. תיאור זה מלמד אף הוא על קיומו של משק חקלאי מגוון, הנשען על חקלאות שדה ומטעים, לצד חקלאות בהשקיה ומשק חי פעיל. במפת היק"א הוערך שטח המזרע ב-3833 דונם תורכי (3523 דונם מטרי) (אצ"מ J15M\727).

שטח הכרמים באדמות הכפר גדל בהדרגה. מפת הקרן הבריטית מעידה, כי בשנות השבעים של המאה ה-19 חגורת הכרמים של העיר לוד הייתה מוגבלת ברובה לשטחים שמצפון, ממערב ומדרום לעיר. בתחומי גִ'נְדַאס היו מטעים (orchards) בגבעות אל-עֻוֵינַה הנמוכות שממזרח לכפר, שבהן קבעה משלחת הסקר את קצהו הצפוני של קו הבסיס באזור לוד. בין הכפר גִ'נְדַאס לאדמות לוד תועדו עצי פרי בודדים – חלק מהמטעים המוגבלים שהקיפו כפר זה. קבוצת כרמים, שתוארו בגבעות אל-עוינה במפת הקרן, נעדרים ממפות מאוחרות יותר, ונראה שהם נעקרו. לאחר הפקעת האדמות מידי משפחת איוב, החכירו רשויות הווקף 800 דונם מאדמות גִ'נְדַאס לתושבים מלוד לשם נטיעת עצי פרי (אצ"מ L18\5552). מקורות קרטוגרפיים וויזואליים מלמדים כי עד שנת 1918, הגיעו כרמים אלה, פחות או יותר, לגבולותיהם המוכרים מתקופת המנדט (מפת Ramleh (B3, 1:40,000, מהדורה ראשונה זמנית, 7.8.1918; מפת לוד, 1:20,000, 1942; מפת יק"א). במפת יק"א תוארו 513 דונם תורכי כ"כרם ישן" (471.60 דונם מטרי) ו-149 דונם כ"כרם חדש" (137 דונם מטרי). הכרמים והפרדסים בגבולות הכפר היוו חלק אינטגרלי מחגורת המטעים של לוד.

תמורות חלו גם במערך הדרכים של הכפר. במפת הקרן הבריטית תוארה דרך שחיברה את גִ'נְדַאס ישירות למרכז הכלכלי הסמוך בלוד, וסעיף אחר של הדרך חצה את אדמות הכפר, ודרכי משנה שיצאו ממנו הובילו לבית נבאלא ולדיר טריף. מערך דרכים אלה מציג את גִ'נְדַאס כיישוב לוויין של לוד, תפקיד שתמלאנה, בראשית המאה ה-20, גם ה"סַכְּנַאת" (שכונות המגורים) שהוקמו בחוצות העיר (ששון ומרום 2020).[14] במפת יק"א ובמפה הבריטית משנת 1918 ניכרת דרך משנית, שקישרה את גרעין הכפר לאם

14 כגון סכנת סת אח'ואתהא (חסונה), סכנת אל-מע'ארה וסכנת בדר.

Jindas: Land Use

sites
- Village
- Mazra'a

boundaries
streams

roadways
- railway
- main road
- dirt roads

cultivation
- Bananas
- Citrus
- Olives etc.

World Street Map

1,000 500 0 1,000 Meters

34°53'30"E 34°54'0"E 34°54'30"E 34°55'0"E 34°55'30"E 34°56'0"E 34°56'30"E

31°59'0"N 31°58'30"N 31°58'0"N 31°57'30"N

N

ג'נדאס
ג'נדאס אל-לד
אבו שיבאן
אל-זחקא
אל-צברה
ארץ' חמיד
קטעת עאטף
ג'ורת אל-ערקדה
אל-עוינה

איור 9: שימושי הקרקע בנחלת גִ'ינְדַאס 1942

הדרך העולה מלוד צפונה. שטח הדרכים בכפר באותה בעת הוערך בכחמישים-ושבעה דונם תורכי (52.4 דונם מטרי). במפות הטופו-קדסטריות מתקופת המנדט (בקנ״מ 1:20,000) מופיעות דרכי עפר נוספות, שיצאו מגִ׳נְדַאס מזרחה לעבר הדרך העולה צפונה לבית נבאלא ולדיר טריף, ככל הנראה בשירות תושבי בית נבאלא שעיבדו את אדמות הכפר. במלחמת העולם הראשונה נסללה מסילת ברזל שקישרה בין טול-כרם לאזור לוד, ובהמשך – רשת מסילות הברזל הורחבה על ידי הבריטים והוקמו מסילות נוספות, שקישרו בין לוד ללַבַּן אל-ע׳רבי ולבית נבאלא (ששון 2012; ששון 2014).

ממשלת המנדט הבריטי חישבה בשנת 1938 ובשנת 1945 את התפלגות הקרקע לפי שימושים וחלוקת הבעלות על האדמות בין העדות השונות, לרגל עבודת ועדות החקירה הבינלאומיות בסוגיית פלשתינה-א״י. הסְכֵמָה הסתמכה על נתוני מס הקרקע (Rural Property Tax) ביישובים השונים, בשנים 1936 ו-1945. סקר הכפרים כולל גם נתונים לגבי שימושי הקרקע בבעלות ערבית בכפרים השונים.

	הדרים	בננות	שטח בנוי	מטעים[15]	דגנים[16]	בלתי ראוי לעיבוד[17]	סך הכל
גִ׳נְדַאס	-	-	-	639	3662	147	4448
אל-חדית׳ה	-	-	18	303	4440	2352	7113
בית נבאלא	30	-	63	2803	8957	3214	15057
בן שמן	6	-	22	607	973	568	2176
לוד	2671	-	1256	9766	8584	1443	23720

טבלה 2: שימושי הקרקע בכפרים השונים, לפי ה-1938 ,Village Statistics

	הדרים	בננות	שטח בנוי	מטעים	דגנים[18]	בלתי ראוי לעיבוד	סך הכל	סך המיסים (לא״י)[19]
גִ׳נְדַאס	290	-	-	540	3457	161	4448	86
אל-חדית׳ה	10	-	16	246	4523[20]	2315	7110	74
בית נבאלא	226	-	124	1733	10199	2769	15051	235
בן שמן	5	1	22	607	947	594	2176	38
לוד[21]	3217	3	3855[22]	7956	7711	981	23721	3103 – בעיר עצמה 402 – במרחב הכפרי

טבלה 3: שימושי הקרקע בכפרים השונים, לפי ה-1945 ,Village Statistics

15 בקטגוריה זו נכללו כרמים ומטעים של עצי פרי למעט בננות והדרים.

16 סכימה של הדגנים החייבים במס ואלה שאינם חייבים

17 אדמה בלתי ראויה לעיבוד חקלאי, דרכים, מסילות ברזל ונחלים.

18 שילוב של קטגוריות המס 9 – 13 ו-14 – 15.

19 לא כולל מיסים על הדרים (בשל הפטור שניתן בזמן מלחמת העולם השנייה).

20 מתוכם 102 דונם בבעלות יהודית.

21 הנתונים לגבי השטחים המעובדים קשורים רק לאזור הכפרי של העיר (Lydda (Rural

22 האזור העירוני

מתוך הנתונים בולט הפער הכלכלי בין לוד למרחב החקלאי הסובב אותה. פער זה מתבטא הן בשטח השיפוט הגדול יותר של לוד, הן בשטח הבנוי שלה, הן בהיקף המיסוי, והן בשטחים הגדולים יותר שהוקדשו למטעים, כרמים ופרדסים. בית נבאלא היה הכפר העשיר והגדול ביותר באזור אחרי לוד, אך סך המיסים שניגבו מתושביו היו פחות מעשירית מאלו שנגבו מתושבי לוד. גִ׳נְדַאס נחשבה ליחידה נפרדת לצורכי מס, וכהקדש, נותר גבולה יציב לאורך תקופה זו. חשוב לזכור כי נתוני שימוש הקרקע בכפרים השונים נאספו לצורכי מס, ולכן המבנים העתיקים בגרעין הכפר לא נחשבו לשטח בנוי כי הם לא היו מיושבים באופן קבע.

איור 10: עץ שיזף בא בימים בחורבות גִ׳נְדַאס (צילום המחבר, 2019)

מרבית שטחי העיבוד בגִ׳נְדַאס הוקדשו לגידולי שדה. למרות שאדמות אל-חדית׳ה נרחבות יותר (7110 דונם מול 4448 דונם), הרי ששולם בגינן פחות מס, בהשוואה לגִ׳נְדַאס בשל היותן טרשיות (74 לא״י מול 86 לא״י). השוואת הנתונים מלמדת על גידול מסוים בשטח המטעים בתחומי גִ׳נְדַאס. בשנת 1938 היו רק 14.36% מהנחלה נטועים, באזורים הקרובים ללוד, ואילו בשנת 1945 גדל השטח הנטוע לכדי 18.66% מהנחלה. בכלל זה בולטת התפתחותו המאוחרת של ענף הפרדסנות (290 דונם), שבא בחלקו על גבי שטחי כרמים שנעקרו והוחלפו בפרדסים, בעיקר בשטחים שמצפון לכפר – אף בזמן המשבר הגדול שפקד את הענף בזמן המרד הערבי ומלחמת העולם השנייה. מגמה דומה ניכרת בשטחי בית נבאלא ובלוד עצמה. משק הפרדסנות בבן שמן נותר לא מפותח, וכפר הנוער התבסס על חקלאות מטעים וגידולי שדה.

לבסוף, בגִ׳נְדַאס נמנו כ-147 דונם בלתי ראויים לעיבוד, בעיקר עקב ואדיות ודרכים בבעלות ציבורית (109 דונם). שטח זה גדל ל-161 דונם בשנת 1945, בשל הקמת תשתיות תחבורה חדשות למחנות הצבא הבריטי שנבנו באזור. הנתונים משקפים תופעה דומה בלוד, בה תשתיות רכבת, דרכים וואדיות היוו שני-שליש (67.58%, 663 דונם) מהשטח שאינו ראוי לעיבוד.

ניסיונות יהודיים לרכישת אדמות ג'ִנְדַאס

גורמים יהודיים לטשו עיניים לאדמות ג'ִנְדַאס מראשית ההתיישבות העברית בארץ, בשל קרבתן לדרכים העוברות בלוד וברמלה וליישובים עבריים קיימים. הגם שיוזמות אלה העלו חרס, הן מלמדות על האסטרטגיה שהנחתה את הגורמים המיישבים, שייסדו את ההתיישבות היהודית בשפלת לוד. המשא ומתן לגבי ג'ִנְדַאס ונחלות אחרות שהיו נטושות או דלות אוכלוסין (כגון: כפרוריה – כפר אוריה; מלבס – פתח תקוה; דיראן – רחובות ועיון קארא – ראשון לציון), ממחיש כי אזורים אלה היו כר נוח לרכישות קרקע מוקדמות, ובכך תרמו לעיצוב הפריסה היישובית העברית בראשית ימי המנדט הבריטי (מרום תשפ"א).

ב-9 בדצמבר 1878, בימים שבהם נוסדה אם המושבות פתח-תקוה, הציע יחיאל-מיכל פינס, שליחהּ של "קרן מזכרת משה מונטיפיורי בלונדון", לעמיתו לואיס עמנואל את ג'ִנְדַאס כמקום מתאים להקמת מושבה עברית. מפאת קרבתו הרבה של הכפר ללוד לא יִדָּרְשו אנשי הקרן לבנות בתים לאנשי הקולוניה, ויהיה ביכולתם לשכור דירות בלוד בעלות נמוכה. פינס ציפה שהממשלה העות'מאנית תעמיד את האדמה למכירה בעד 2,000 לירות אנגליות, "וכדאי הוא המקום הזה לתת בעדו המחיר" (כמצוטט אצל אילן 1982: 151). לרגל העמדת אדמות ג'ִנְדַאס למכירה פומבית, ביוני 1885, דיווח עיתון "חבצלת" על העניין שהפגינו יהודים ברכישת אדמות הכפר. הוא מנה את מעלותיו של המקום להתיישבות עברית: מיקומו על אם הדרך המובילה מלוד לשכם, וקרבתו למושבה העברית ביהוד, לעיר לוד ולכפר ג'מזו בסביבה עשירה בעצי זית (חבצלת, 4.11.1885). מנהלי כולל ואגודות יהודיות בירושלים קראו ל"מוקירי רעיון התיסדות מושבות בא"י [...] כי יבא לעזרתם, למען יוכלו קְנות את העמק הזה לעניי אחינו אשר יאמרו לעבדו ולשלם לאט לאט מחירו עת ישבעו מטובו" (חבצלת, 11.6.1885: 5).

לדברי אילן: "בין השנים 1903 – 1909 עשו יהודים שוב ניסיונות לרכוש את המקום, מתוך הערכה רבה לטיב אדמותיו, קרבתו ללוד ולצומת הרכבות שבה, וכהמשך לאדמת בן-שמן. גרמנים, שכבר הייתה להם מושבה בסביבה, וילהלמה (עתה 'בני עטרות'), התחרו עם היהודים על אדמות אלה. במגעים השתתפו, מטעם חברת 'גאולה' ובנק אפ"ק – לבונטין, מאיר דיזנגוף, זאב גלוסקין, אהרן אייזנברג ודוד ילין" (אילן 1982: 152).

חברת "גאולה" ביקשה לרכוש אדמות שיסייעו בהרחבת המושבות ביהודה, ויאחדו מושבות ושטחים נפרדים לגושים טריטוריאליים בבעלות יהודית. אדמות ג'ִנְדַאס היו דרושות לשם הרחבת גבולה של נחלת בית-עריף (כפר ערבי שניטש במהלך המאה ה-16, להבדיל מהכפר דיר טריף שעליו הוקם הישוב "בית עריף" לאחר הקמת המדינה), שנרכשה ב-1904 ובשנת 1910 הוקמה בה מושבת האמנים "בצלאל", שהפכה לכפר הנוער "בן שמן" (זינגר 1990: 59; כץ תשמ"ז: 151).

בשנת 1907 תיאר לבונטין את ג'ִנְדַאס כ"נחלה גדולה ויפה בת חמשת אלפים דונם, על גבול אדמת בית-עריף הסמוכה ללוד, שהתחלנו לשאת ולתת בדבר קנייתה, משום שטובה היא מאד ודרושה להרחבת נחלת עין-עריף [...] ולהגדיל בה את הישוב" (לבונטין תרפ"ה: ב, 210). לאחר שגורמים במוסקבה ובקק"ל הביעו עניין ראשוני ברכישת הקרקע, נשלח המהנדס היהודי אפרים קראוזה למפות את אדמת ג'ִנְדַאס, והמפה ששרטט שרדה, ככל הנראה, בהעתקה מאוחרת של יק"א, השמורה היום בארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ, J15M\727). בפרטיכל של ישיבת הנהלת חברת "גאולה", שנערכה במאי 1909, דווח שאדמות ג'ִנְדַאס מתאימות למשק חקלאי מעורב. "הקרקע היא טובה מאד לזיתים ובהיות האדמה טובה מאד יש יכלת לזרע תמיד בין העצים. כן טובה היא האדמה למזרע ירקות בלי מים ובהיות הנחלה קרובה מאד להתחנה יש יכלת שם לעשות כל מיני קולטורות אינטנסיביות וגם למשק של חלב" ("א[ו]דות ג'ִנְדַאס," א' אדר תרע"ד, אצ"מ L18\5552).

תופיק איוב הציע למכור לחברת ״גאולה״ 4500 דונם במחיר של 45 או 50 פרנק לדונם תורכי, חרף העובדה שהאדמה כבר הופקעה מידו ועברה לבעלות משרד הווקף ולחזקתם של פלאחי בית נבאלא. נציגי חברת ״גאולה״ דרשו מאיוב להתחייב לסילוק ידם של פלאחי בית נבאלא. בחדרי חדרים, לעומת זאת, הם הכירו בכך שערביי בית נבאלא לא יפנו את אדמתם מרצונם, ואלה שנטעו בה עצי פרי – קניין פרטי – אינם ניתנים לסילוק כלל, בהתאם לחוק העות׳מאני (מכתב המרכז הציוני בא״י לברלין, 24.2.1909, אצ״מ L18\5552). עסקת הנדל״ן עמדה על ׳קרן הצבי׳, בשל היותה תלויה בהצלחת ההליך המשפטי שניהל איוב מול רשויות הווקף, כדי להחזיר את האדמה לרשותו, וכן ביכולתן של משפחת איוב וחברת ״גאולה״ לממן את ההוצאות המרובות הכרוכות בהשלמת הרכישה. אנשי בית נבאלא ולוד היכו שורש בגִ׳נְדַאס, תרתי משמע, ועציהם סיכלו את מכירת האדמה לידיים יהודיות.

כץ (תשמ״ז: 189) מסכם ואומר כי היוזמה לרכישת אדמות גִ׳נְדַאס נכשלה עקב הסכסוכים המשפטיים על הבעלות מול הווקף, היעדר אמצעים למימון ומחיר שנתפס כמופרז אל מול תנאיה הקשיחים של חברת ״גאולה״ לסילוק ידם של המחזיקים בקרקע ומתן ערבונות מצד המוכר להסרת תביעותיהם העתידיות (דוכן-לנדוי תש״ם: 37). גורמים אלה הכשילו גם את ניסיונותיה של ״גאולה״ לרכוש אדמות אחרות באזור, כגון אל-סַדְּרֶה (וקף שבו התיישבו לימים ערביי אל-סוֹטַרִיַּה; כיום מושב סתריה) ואל-מְחֵ׳יזִן (אזור שבו חנו ערביי אל-וחידאת, כיום בתחומי יד בנימין, בית חלקיה וחפץ חיים) (כץ תשמ״ז: 95, 120, 189). עקב כך, נותר אזור רמלה ולוד דליל יחסית בהתיישבות עברית עד לשנת 1948.

סיכום

עד לשנת 1948 העיר לוד נשארה במידה רבה, עיר חקלאית, שנסמכה לפרנסתה על משק חקלאי מגוון. למרות זאת, מרבית המחקרים, שראו אור בשנים האחרונות, עסקו בהיבטים הארכיאולוגיים וההיסטוריים של המרחב העירוני של לוד והתעלמו מהמרחב הכפרי הסובב אותה. המאמר הנוכחי ביקש להתייחס לפער מחקרי זה, על ידי התחקות אחר תולדותיו של הכפר גִ׳נְדַאס. בתוך כך, המאמר ממחיש את חשיבות השימוש האינטנסיבי והאינטגרטיבי במקורות עות׳מאניים לשם השלמת התמונה הדלה המתקבלת מדיווחי הנוסעים הזרים והממצא הדומם של החפירות הארכיאולוגיות.

תולדות גִ׳נְדַאס, הן ככפר מיושב והן כנחלה חקלאית, קשורים בקשר הדוק למוסד הווקף. האזכור הראשון לגִ׳נְדַאס במקורות ערביים-מוסלמיים קיים בתעודות הקדש פרטיות של בני אבועִ׳א ובני ג׳מאק, המתוארכות לשנים 8-867 לה׳/ 4-1463 לספירה. הקדשת נחלות חקלאיות כווקף משפחתי הייתה חלק מהאסטרטגיות שבהן נעזרו בעלי הון ונכבדים מקומיים לשימור הון בידי המשפחה. במרוצת המאה ה-16 הוקדשו הכנסות המסים מהכפר לטובת הקדשים דתיים ממלכתיים, כגון: ״אל-עמארה אל-עאמרה״ של ח׳אצקי סולטאן ומסגד מערת המכפלה. עובדה זו הייתה בעלת השלכות ארוכות טווח, שכן כעבור 300 שנה היא תרמה לשימורה של משבצת הכפר כיחידה פיסקלית עצמאית אף לאחר נטישתו, וסייעה למניעת סיפוחה על ידי בית נבאלא ולוד הסמוכות. בעלות הווקף על אדמות גִ׳נְדַאס אף הייתה גורם מרכזי בהכשלת יוזמותיה של חברת ״גאולה״ לרכישת האדמות עבור יהודים, שאיפה שהייתה משאת נפשם של רבים מימי ייסוד המושבות הראשונות בארץ.

המקורות ההיסטוריים מלמדים על קיומו הרציף של הכפר גִ׳נְדַאס במאה ה-16 ובמחצית הראשונה של המאה ה-17 לספירה. בתקופה זו היה גִ׳נְדַאס כפר חקלאי קטן, שתושביו התפרנסו מגידול דגנים, סומסום, זיתים ועצי פרי, גידולי קיץ, מקנה ודבורי דבש. הכפר ניטש בשלב לא ידוע, ככל הנראה בעקבות הלחץ מצד נוודים שחדרו למרחב ובגלל סכסוכי הקיס והימן. הכפר שוקם רק בראשית המאה ה-19. מסורות המוצא של יוצאי גִ׳נְדַאס, רומזות כי הכפר נושב מחדש על ידי מהגרים ממצרים ומדרום הארץ. בכך, גִ׳נְדַאס משתייך לשורה ארוכה של כפרים, כגון: מלבס, פג׳ה, ביאר עדס וכפרי הירקון, שנוסדו

מחדש באותה תקופה, על ידי מהגרים ממצרים. מהגרים אחרים ממצרים עיבו את ההתיישבות הקיימת ברמלה, בלוד ובכפרים שבסביבתן (גרוסמן 1983; גרוסמן 1994; מרום תשפ״א: 58—60).

בשנות השבעים של המאה ה-19 הפך גִ׳נְדַאס כפר אחוזה בבעלות משפחת איוב הנוצרית מירושלים. עם זאת, בסביבות שנת 1882 הופסק עיבודן של אדמות הכפר, ככל הנראה עקב מצוקתה הכלכלית של משפחת איוב ונטישת הכפר על ידי תושביו. האדמות הועמדו למכירה פומבית, ובסופה הן נרשמו בטאבו על שם המוסדות שלמענם הוקדשו הכנסות הכפר במאות ה-15 וה-16 לספירה. פקידי הווקף החכירו את החלק הארי של אדמות ״ח׳רבת גִ׳נְדַאס״, כפי שכונה הכפר העזוב באותה תקופה, לעיבודם של אנשי בית נבאלא. שטחים אחרים נמסרו לעיבודם של אנשי לוד, בהם נטעו כרמי זיתים ופרדסים. באופן זה, נעשו השטחים המערביים והדרומיים של נחלת גִ׳נְדַאס, ובתוכם גרעין הכפר העזוב, לחלק אינטגרלי מהמערכת הכלכלית-חקלאית של העיר לוד. בראשית המאה ה-20, תפקדו כרמים אלה כ״רצועת ביטחון״, שהקשתה על מכירת אדמות גִ׳נְדַאס לידיים ציוניות בכלל, ולהרחבת היישוב הסמוך ״בן-שמן״ בפרט.

חורבנו של הכפר גִ׳נְדַאס מדגים את חוסר היציבות היישובית התכוף באזור לוד בתקופה העות׳מאנית, עקב חדירת נוודים, שבגינה נעזבו גם היישובים הסמוכים: סבטארה, כפר ג׳נס, בית קופא ושיחא. עם זאת, בחינתנו הרחבה לימדה, שאין בעצם נטישת כפרים להעיד על דעיכה דמוגרפית כוללת. תולדותיו של העורף היישובי של לוד, בתקופה שבנידון, קשורים קשר הדוק לתמורות רחבות יותר בתולדות הארץ, המתבררים ומתבהרים, מבחינת גורל תושביהם של הכפרים שנעזבו בכלל, ובפזורת יוצאי גִ׳נְדַאס בפרט (בכפל חארס, לוד, דיר בלוט, אל-לבן אל-ע׳רבי וכפר לאס, ואולי גם ברקין וסילת אל-ט׳הר באזור ג׳נין). אוכלוסייתם של כפרים שניטשו לא נעלמה או נכחדה מעל פני האדמה, אלא עברה – על פי רוב – להתגורר במרחבים גיאוגרפיים אחרים, בהרחיבהּ את המערך ההתיישבותי בהם ובעיבויו. אדמות כפרים אלה לא ניטשו, אלא המשיכו להיות מעובדות בידי אוכלוסיות אחרות. חשיפתם של קשרים אלה, בין אזורים שונים בארץ, מצריכה, מטבע הדברים, היכרות מעמיקה עם הנוף הדמוגרפי של המרחב הכפרי, מתוך המקורות ההיסטוריים השונים, כולל אלה בתורכית-עות׳מאנית ובערבית. היכרות זו פותחת אופקים חדשים למחקר של המרחב הכפרי בארץ-ישראל בתקופה העות׳מאנית, של הערים ושל עיירות השדה, ואף של ההתיישבות העברית המתחדשת, שהתהוותה לצדם.

תודות: לעמיתיי וידידיי, דאוד עויסאת, נמר עבאס, אבי ששון, מג׳דולין בידס, גיא ג׳מו, דניאל פרימור ולמרואיינים שניאותו לשתף אותנו בידיעותיהם. כמו כן, אני מודה ליקרן עזריאלי׳ על הענקת מלגת עמיתי עזריאלי ללימודי התואר השלישי, ולמכון ישראלי לארכיאולוגיה (ע״ר) על תמיכתו הכספית לעריכת המחקר.

רשימת מקורות

מקורות ראשוניים, כגון ראיונות ומסמכים ארכיוניים, לא נכללו ברשימת מקורות.

אבו בכר (ללא תאריך)	אבו בכר א', ללא תאריך. *אוקאף אל-חרם אל-אבראהימי 1858–1918*. ג'אמעת אל-קדס אל-מפתוחה. חסר מקום הוצאה (בערבית)
אבו זיר 2009	אבו זר מ' 2009. *אל-מוג'ז פי סירת בני ג'רם וערב אל-ג'ראמנה – אל-מוילח יאפא*. עמאן (בערבית)
אבו ליל (ללא תאריך)	אבו ליל ע"ר, ללא תאריך. *קצת מדינת אל-לד*. סלסלת אל-מדן אל-פלסטיניה 13. אל-מנט'מה אל-ערביה לל-תרביה ואל-ת'קאפה ואל-עלום. בירות (בערבית)
אבראהים 2003	אבראהים מ' 2003. אל-מסג'ד אל-עמרי: שואהד תרכיה פי ע'זה תאכד עמקהא אל-אסלאמי. דניא אל-וטן, 3.12.2003: https://www.alwatanvoice.com/arabic/content/print/1338.html
אילן 1982	אילן צ' 1982. *אתרי-טיול בארץ-ישראל – מדריך לאיזור המרכז והדרום*. תל-אביב
אל-דבאע' 1991	אל-דבאע' מ"מ 1991. *בלאדנא פלסטין*. כפר קרע
ביזו 1990	ביזו מ"ב 1990. *אל-לד, ג'ד'ור אל-מדן אל-פלסטיניה*. עמאן (בערבית)
ברון 1923	Barron, J.B. 1923. *Palestine-Report and General Abstracts of the Census of 1922 Taken on the 23rd of October, 1922*. Jerusalem.
ג'אמעת אל-נג'אח ללא תאריך	ג'אמעת אל-נג'אח אל-וטניה – נאבלס, בית נבאלא, פאל-ויקי ללא תאריך: https://palwiki.najah.edu/index.php/%D8%A8%D9%8A%D8%AA_%D9%86%D8%A8%D8%A7%D9%84%D8%A7 (עיון ב-23.11.2020)
גופנא ובית-אריה 1997	גופנא ר' ובית-אריה א' 1997. *מפת לוד (80). סקר ארכיאולוגי של ישראל*. ירושלים
גורזלזני 2009	Gorzalczany, A. 2009. A New Type of Cemetery from the Late Mamluk and Early Ottoman Periods from Central Israel. *Levant* 41(2): 223–237.
גורן 2008	גורן ת' 2008. *שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי*. רמת גן
גרוסמן 1983	גרוסמן ד' 1983. התפתחות הישוב הכפרי בין הירקון והאילון מהמאה השש-עשרה עד המאה העשרים. בתוך: גרוסמן ד' (עורך). *בין ירקון ואילון – מחקרים על גוש דן ועמק לוד*. רמת-גן: 87–103
גרוסמן 1994	גרוסמן ד' 1994. *הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית*. ירושלים
גרוסמן 2004	גרוסמן ד' 2004. *האוכלוסיה הערבית והמאחז היהודי: תפרוסת וצפיפות בארץ ישראל בשלהי התקופה העותמאנית ובתקופת המנדט הבריטי*. ירושלים
גרן 1875	Guérin, M.V. 1875. *Description Géographique Historique et Archéologique de la Palestine (Samarie)*, II, Paris.
גת 2020	גת ש' 2020. גשר ג'ינדס ודרכי הדואר הממלוכי. בתוך: שביט א' (עורך). *לוד "דיוספוליס – עיר האלוהים": קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד – כרך ו'*. לוד: 9–20
דוכן-לנדוי תש"ם	דוכן-לנדוי ל' תש"ם. *החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ-ישראל 1897–1914*. ירושלים
דעאדלה 2015	דעאדלה ת' 2015. לוד בוקר ליום שישי ה-26 ליוני 1936. בתוך: שביט א', דעאדלה ת' וגדות י' (עורכים). *לוד "דיוספוליס – עיר האלוהים": קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד – כרך א'*. לוד: 151–164

דעאדלה 2017	דעאדלה ת׳ 2017. ח׳אן אל-חילו: סיכום לקראת עונת החפירות העשירית. בתוך: שביט א׳, דעאדלה ת׳ וגדות י׳ (עורכים). *לוד"דיוספוליס – עיר האלוהים": קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד – כרך ג׳*. לוד: 159–141
הוטרות׳ ועבד אל-פתאח 1977	Hütteroth, W.D. and Abdulfattah, K. 1977. *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*. 5. Erlangen.
הוקסטר 1973	Hoexter, M. 1973. The role of the Qays and Yaman factions in local political divisions. *Asian and African Studies* 43(9): 249–311.
הייד 1960	Heyd, U. 1960. *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615: A study of the Firman according to the Mühimme Deftyeri*. Oxford.
הרטמן 1883	Hartmann, M. 1883. Die Ortschaftenliste des Liwa Jerusalem in dem türkischen Staatskalender für Syrien auf das Jahr 1288 der Flucht (1871). *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins 6*: 102–149.
ון דה ולדה 1854	Van de Velde, C.W.M. 1854. *Narrative of a journey through Syria and Palestine in 1851 and 1852*. Edinburgh and London.
ון דה ולדה 1858	Van de Velde, C.W.M. 1858. *Memoir to accompany the map of the Holy Land*. Gotha.
זינגר 1990	Singer, A. 1990. The Countryside of Ramle in the Sixteenth Century- A Study of Villages with Computer Assistance. *Journal of the Economic and Social History of the Orient 33*(1): 51–79.
זינגר 2002	Singer, A. 2002. *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem* (SUNY Series in Near Eastern Studies). New York.
חסין 1998	חסין אח"כ 1998. *קרית בית נבאלא*. סלסלת אל-קרא אל-פלסטיניה אל-מדמרה 22. ביר זית (בערבית)
אל-ח׳טיב 2007	אל-ח׳טיב מ"ע 2007. *אל-אוקאף אל-אסלאמיה פי פלסטין פי אל-עצר אל-ממלוכי 923-647 ה׳ – 1250 – 1517 מדראסה ות׳אא׳קיה*. דמשק (בערבית)
ח׳יר 2014	תגובת טארק ח׳יר ב-28.10.2014 על הפרסום "עא׳אלאת דיר בלוט", *אתר פלסטין פי אל-ד׳אכרה*: http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Dayr_Ballut_954/Article_10623.html
אל-טבאע 1999	אל-טבאע ע"מ 1999. *אתחאף אל-אעזה פי תאריח׳ ע׳זה*. עזה. ב-4 כרכים
טואג, קריספין ואשד 2019	טואג ר׳, קריספין ש׳ ואשד ו׳ 2019. גינתון (ג׳ינדאס): דוח ראשוני. *חדשות ארכיאולוגיות 131*: https:// www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25581&mag_id=127
טואג, קריספין ואשד 2021	טואג ר׳, קריספין ש׳ ואשד ו׳ 2021. בית הקברות הממלוכי והעות׳מאני בג׳ינדס. בתוך: שביט א׳ בתוך: שביט א׳ (עורך). *לוד "דיוספוליס – עיר האלוהים": כתב-עת בהיסטוריה וארכיאולוגיה של לוד – כרך ז׳*. לוד: XX-XX
כנאענה ועבד אל-האדי 1990	כנאענה ש׳ ועבד אל-האדי ל׳ 1990. *אבו כשכ*. סדרת אל-קרא אל-פלסטיניה אל-מדמרה מס׳ 9. ביר-זית
כץ תשמ"ז	כץ י׳ תשמ"ז. *גאולה תתנו לארץ: חברת 'גאולה' לרכישת קרקעות 1902–1914*. ירושלים
לבונטין תרפ"ה	לבונטין ז"ד תרפ"ה. *לארץ אבותינו: ספר שני – לתולדות עבודת ההסתדרות הציונית משנת 1901 עד 1914*. תל-אביב
לזר 1999	לזר ד׳ 1999. גבעת דני: יישוב מן התקופות הממלוכית והעות׳מאנית בעמק איילון. *עתיקות 38*, 127*–136*

אל-מדני 1996	אל-מדני זע"ע 1996. *מדינת אל-קדס וג'ואר‏הא ח'ליל אל-פתרה 1215 ה- 1245 ה'/1800 – 1830 מ'*. ירושלים
אל-מהתדי 2005	אל-מהתדי ע' 2005. *אוקאף אל-קדס פי זמן אל-אנתדאב אל-בריטאני*. עמאן, דאר אל-מג'דלאוי (בערבית)
אל-מהתדי 2013	אל-מהתדי ע"ס 2013. *סג'ל מחכמת אל-קדס אל-שרעיה רקם 1 א (7 שעבאן אל-מבארכ סנת 935 ה'/[16/4/1529מ - 21 שַוַּאל סנת 936ה/ [17/6/1530])... פהרסה תחליליה* עמאן (בערבית)
מילס 1933	Mills, E. 1933. *Census of Palestine 1931: Report* (Vol. 1). Jerusalem.
מניר 1997	מניר א' 1997. אל-לד פי עהדי אל-אנתדאב ואל-אחתלאל. בירות (בערבית)
מרום 2017	מרום ר' 2017. ההתיישבות הערבית המחודשת באזור רעננה. בתוך: שטייגמן י' (עורך). *משממה למושבה פורחת – רעננה – דגם להתיישבות פרטית בארץ ישראל (1922–1981)*, ירושלים: 435–448
מרום תשפ"א	מרום ר' תשפ"א. מלבס: הכפר ותושביו עד הקמת פתח תקוה. *קתדרה* 176: 49–76
אל-נסאבון 2010	אל-אמיר עבד אל-רחמן בן ח'ליל בן ברכאת אל-מסעודי. אתר *אל-נסאבון*, 3.10.2010: https://www.alnssabon.com/34877-post1.html (בערבית)
נעמת אללה 2004	נעמת אללה א' 2004. *אל-רמלה פי אואח'ר אל-עהד אל-עת'מאני 1864-1914 מן ח'לאל סג'לאת אל-מחאכם אל-שרעיה*. עזה (בערבית)
אל-סואריה 2008	אל-סואריה נ"ר 2008. נאחית ע'זה פי אל-נצף אל-אול מן אל-קרן אל-עאשר אל-הג'רי אל-נצף אל-אול מן אל-קרן אל-סאדס עשר אל-מילאדי דראסה פי אל-אדארה ואל-סכאן ואל-תימאר. *אל-מג'לה אל-ארדניה לל-תאריח' ואל-א'את'אר* 2 (3): 82–117
סטטיסטיקה כפרית 1938	Government of Palestine, 1938. *Village Statistics*. Jerusalem.
סטטיסטיקה כפרית 1945	Government of Palestine, 1945. *Village Statistics*. Jerusalem.
ספיר התרע"א	ספיר א' התרע"א. *הארץ*. יפו
אל-פאר 2009	אל-פאר מ"מ 2009. *מדינת אל-לד: מוקעא ושהרה ותאריח'א ונצא'לא*. בירות (בערבית)
פון אופנהיים 2004	פון אופנהיים מ"פ 2004. *אל-בדו*, כרך ב': *פלסטין סינאא' אל-ארדן אל-חג'אס* (תרגום מגרמנית, מ' קביבו). לונדון
פין 1877	Finn, J. 1877. *Byeways in Palestine*. London.
פלמר 1881	Palmer E. H. 1881. *The Survey of Western Palestine: Arabic and English Name Lists – collected during the survey by Lieutenants Conder and Kitchener* (transliteration and explanation). London.
אל-פתאש 1990	אל-פתאש א' 1990. *תאריח' קצ'אא סלפית (אל-ג'מאעיניאת)*. חמ'יד (בערבית)
ציטרון 2020	צטרון ד' 2020. גשר ג'ינדס – אפיון טכנולוגיית הבנייה ובעיות השימור של גשר לוד. בתוך: שביט א' (עורך). *לוד "דיוספוליס – עיר האלוהים": קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד – כרך ו'*. לוד: 21–48
עבאס 1996	עבאס נ' 1996. *מדינת אל-לד ביארת אל-ד'כריאת*. חסר מקום הוצאה (בערבית)
עודה 2013	עודה ה' 2013. *כפל חארס – נציב מן אל-שמס*. עמאן (בערבית)
עיריית חיפה 1988	עיריית חיפה 1988. *עבד אלרחמאן אלחאג': ראש עיריית חיפה (1920–1927)* [מאת מאג'ד ח'מרה]

צאלחיה 1999 — צאלחיה מ״ע 1999. *סג׳ל אראצ׳י אלויה צפד נאבלס ע׳זה וקצ׳א אל-רמלה חסב אל-דפתר רקם 312 תאריח׳ה 964ה׳/1557מ׳*. עמאן (בערבית)

צאלחיה 2002 — צאלחיה מ״ע 2002. *סג׳ל אראצ׳י לואא׳ אל-קדס חסב אל-דפתר 342 תאריח׳ה 970ה׳ 1572מ׳ אל-מחפוט׳ פי ארשיף ראא׳סת אל-וזראא׳ באסתאנבול*. עמאן (בערבית)

קונדר וקיצ׳נר 1882 — Conder, C.R. and Kitchener, H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Geography, Hydrography, and Archaeology, Vol. II: Samaria.* London.

קטיפאן ועלוש 1994 — קטיפאן ח״מ ועלוש מ״א 1994. *בית נבאלא - דראסה פי אל-תאריח׳ ואל-תראת׳*. חסר מקום הוצאה (בערבית)

קטנאני 2017 — קטנאני ע׳ 2017. אל-מאססאת אל-וקפיה פי אל-עהד אל-עת׳מאני: אל-עמארה אל-עאמרה פי בית אל-מקדס ואת׳רהא פי אל-חיאה אל-אג׳תאעיה. *מג׳לת דראסאת בית אל-מקדס* 17 (1): 71–105

קלרמון-גנו 1896 — Clermont-Ganneau, C. 1986. *Archaeological Researches in Palestine During the Years 1873–1874* – Vol. II. London.

קרמון 1960 — Karmon, Y. 1960. An analysis of Jacotin's map of Palestine. *Israel Exploration Journal* 10(3): 155–173.

קרסל ואהרוני 2004 — קרסל ג״מ ואהרוני ר׳ 2004. מסעי אוכלוסים ממצרים ללבאנט במאות ה-19 וה-20. *ג׳מאעה* יב: 201–245

רובינסון וסמית׳ 1841 — Robinson E. and E. Smith. 1857. *Biblical researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea. A journal of travels in the year 1838, 1841* – Vol. III. Boston and London.

שכטר תשמ״ח — שכטר י׳ תשמ״ח. רישום הקרקעות בארץ־ישראל במחצית השנייה של המאה הי״ט. *קתדרה* 45: 147–160

ששון 2012 — ששון א׳ 2012. סקר מסילת הברזל הבריטית מלוד ללובאן. בתוך: טבגר א׳, עמר ז׳ ובילג מ׳ (עורכים). *במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין – כרך ב׳*. אריאל: 187–201

ששון 2014 — ששון א׳ 2014. גאוגרפיה ואדריכלות בסלילת רכבות במהלך מלחמת העולם הראשונה – מקרה מסילת הברזל הבריטית מלוד ללובאן. בתוך: פימנטל ע׳, צ׳רני י׳ ותירוש ע׳ (עורכים). *100 שנה לפרוץ מלחמת העולם הראשונה 1914-2014* (סדרת אריאל). ירושלים: 158–171

ששון 2019 — ששון א׳ 2019. סֶבִּיל אִיבֶּן עָוְף בלוד ומשמעויותיו ההיסטוריות והמרחביות. בתוך: שביט א׳ (עורך). *לוד ״דיוספוליס – עיר האלוהים״: קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד – כרך ה׳*. לוד: ה: 43–70

ששון ומרום 2020 — ששון א׳ ומרום ר׳ 2020. ביארת שניר – מפרדס לשכונה: התפתחות ההתיישבות בעורף החקלאי של העיר לוד. בתוך: שביט א׳ (עורך). *לוד ״דיוספוליס - עיר האלוהים״: קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד – כרך ו׳*. לוד: 49–75

רשימת איורים

רשימת טבלאות